

NR 4 2008

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Docent Peter Carelli, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Harald Gustafsson: Skånes statsbyte 1658	
Vad har det att säga om Sverige och Europa?	1
Sven Larsson: Adeln i Halland efter Brömsebrofreden	6
Jens Lerbom: Massavrättningen vid Kristianopel 1677 och något om problemen med övergångstidens historieskrivning	25

Skånes statsbyte 1658

Vad har det att säga om Sverige och Europa?

Av Harald Gustafsson

Professor, historiska inst., Lunds universitet

Lagom till 350-årsminnet av Roskildefreden har det kommit en hel del ny forskning som ger en delvis annorlunda bild av den process som förr gärna oproblematiskt betecknades som »Skånes försvenskning». Denna nya bild har presenterats samlat och slagkraftigt i en bok av Hanne Sanders, *Efter Roskildefreden 1658*, som borde vara pliktläsning (och lustläsning) för alla med intresse för Skånelandskapens historia och särskilt deras statsbyte på 1600-talet.¹ Här ska jag bara fördjupa bilden på en punkt: det internationella och statsrättsliga sammanhanget. Jag vill visa hur ett sådant perspektiv kan ge ökad förståelse såväl av Skånes övergång, som hur övergången i sin tur kan ge perspektiv på svensk och europeisk 1600-talshistoria.

Säger Skånes övergång något om Europa? Tvivelsutan, men inte för att det som hände här var så speciellt, utan tvärtom för att det är ett exempel på många karaktäristiska drag i det tidigmoderna Europa. Ändå finns det en grundmurad idé om att något väldigt speciellt hände 1658. Att några territorier bytte stat kan i populära framställningar skildras som något oerhört och svårbegripligt, något som måste ha varit djupt omvälvande. Och det faktum att Skånelandskapen enligt Roskildefreden ändå fick behålla sina gamla danska lagar och privilegier framställs – i den mån det alls noteras – som mycket märkligt och som stridande mot den starka drift till integration man gärna tillskriver den svenska statsledningen.

Att territorier bytte stat var emellertid

knappast något märkligt i det tidigmoderna Europa. Det finns två anledningar till detta. Dels var det faktiskt ganska vanligt, dels gjorde staternas konglomeratuppbyggnad ett statsbyte relativt enkelt.

Krig var vardagsmat och de flesta fredsslut följdes av gränsändringar. Eftersom flertalet stater var dynastiskt uppbyggda, kom gränserna också ofta att ändras genom arv. Rena byten kunde även förekomma. Just decennierna kring 1658 inträffade en rad gränsändringar. Det är bara tio år efter westfaliska freden med dess gränsdragningar, där tyska områden avträdde till Frankrike och Sverige, gränserna mellan en rad tyska stater ändrades, och Nederländernas och Schweiz självständighet slutligen erkändes internationellt. Året efter Roskildefreden, 1559, slöts freden i Pyrenéerna mellan Spanien och Frankrike, då Frankrike fick Artois, Roussillon och halva Cerdagne. Under slutet av 1600-talet skedde en rad gränsändringar och sedan justering av dessa nya gränser under krigen mellan Frankrike och det tyskromerska riket. Och man behöver inte lämna Norden för att hitta fler exempel: bara 13 år före Roskildefreden slöts ju freden i Brömsebro, där Sverige fick Ösel, Gotland, Jämtland och Härjedalen av Danmark-Norge, samt Halland som pant på trettio år.

Att byta härskare kan alltså inte ha varit något den tidens européer var totalt oförberedda på. Man visste att sådant kunde hända och det måste självklart ha spelat roll för hur man agerade om man själv kom i en sådan

situation, i varje fall för den politiska eliten. Det kan kanske framstå som en banal observation, och det låter sig sägas att för Skåne hade ingenting dylikt skett sedan 1300-talet. Men för det första levde man ju med vetskapen om att närliggande landskap så sent som 1645 hade skiftat stat, däribland ett av Skånelandskapen, Halland – i det fallet visserligen tillfälligt. För det andra och minst lika viktiga, man bytte ju härskare varje gång en kung dog.

I en politisk kultur med starka dynastiska drag innebar varje regentbyte i princip ett byte av rätt överhet. Nya trohetseder skulle sväras, och i Danmark skulle dessutom nya konstitutionella arrangemang upprättas, i form av en handfästning mellan kungen och folket, företrätt av riksrådet. Den danska högadeln – och det är den som var största delen av den skånska politiska eliten – var alltså van vid situationen att förhandla med en ny kung. Dessa förhandlingar ledde fram till ett konstitutionellt arrangemang för »hertigdömet Skåne», som man sammanfattande kallade Skåne, Halland och Blekinge, med Malmö recess 1662, som vi återkommer till. Skånelandskapen fick alltså en särställning i den svenska staten.

Den andra anledningen till att Skånes övergång inte var så unik är att inte heller den särställning landskapen fick var något särskilt. Det berodde på något som jag med viss envishet har upprepat i många sammanhang: de tidigmoderna europeiska staterna var konglomeratstater.² Knappast någon stat bestod av ett enhetligt statsterritorium, där centralmakten utövade samma auktoritet på samma sätt i alla delar av staten. Konglomeratstaten satt samman av olika delar som ofta hade kommit under samma furstehus eller centralmakt vid olika tidpunkter och på olika villkor. Det gällde olika lagar och olika privilegier i de olika delarna, ja, själva författningarna kunde vara olika. Kungen kunde vara

enväldig i vissa delar men bunden av konstitutionella bestämmelser i andra. Det kunde finnas inflytelserika ständerförsamlingar i vissa delar, inte i andra. Och det kunde finnas områden av oklar eller delad tillhörighet.

Ska man exemplifiera detta, behöver man inte ge sig långt bort. Sverige var en utpräglad konglomeratstat, och erfarenheterna av att föga nya provinser utanpå riket spelade naturligtvis stor roll för hur man hanterade erövringarna 1658.³ Den centrala delen av den svenska staten, själva riket Sverige, var ovanligt enhetligt, det hade en lag för hela området och en ständerförsamling, riksdagen. Men redan när Harrien, Jerwen, Wierland och staden Reval (dagens Tallinn) accepterade den svenska kronan som herre 1561 blev det mer komplicerat. Den svenska statsmakten visste först inte riktigt hur den skulle bete sig och ibland kallade man representanter härifrån till riksdagen, men på Karl IX:s tid hade förhållandena satt sig och han styrde som hertig i Estland, i samarbete med adelns lantdag och staden Reval, som betraktades som ett eget stånd. På motsvarande sätt fick de övriga erövringarna i Baltikum och senare i Tyskland sina olika särordningar, och representanter därifrån kallades aldrig till den svenska riksdagen.

Det är viktigt att notera att det inte bara var skillnad mellan riket och provinserna, det var också stora skillnader mellan provinserna inbördes. Kexholms län och Ingermanland fick svensk lag och kyrkoordning och utgjorde en gråzon mellan riket och provinserna. De tyska områdena som blev svenska med westfaliska freden 1648 hade särskilda regler som gällde hela det tyska riket, som den svenska kronan var tvungen att följa som tysk »lands-herre»; lagstiftning och rättsskipning hade man t.ex. svårt att ändra på. Med lantdagen i Pommern förhandlade man i 15 år, från 1648 till 1663, innan man enades om en kompromissartad regeringsform för hertigdömet.

Och de 1645 erövrade danska och norska områdena, Gotland, Jämtland och Härjedalen, inkorporerades faktiskt helt med riket Sverige; man införde genast svensk kyrkoordning, svensk lag och svenska ämbeten och säte och stämma på riksdagen.

Om vi återvänder till Skåne, fanns det alltså anledning för både kronan och den lokala eliten att betrakta freden 1658 som starten på en förhandlingssituation om landskapens framtida styrelse. Den skånska adelns första utspel gick också ut på att man ville ha en handfästning av Karl X Gustav. Det fick man dock inte, och ett nytt krig mot Danmark kom emellan. När krutröken åter skingrats och Karl Gustav var död gick man dock in i seriösa förhandlingar på den lantdag i Malmö 1662 som ledde till Malmö recess. Hertigdömet Skånes ställning som en egen del i den svenska konglomeratstaten garanterades här. Gamla danska lagar fortsatte att gälla, men fick kompletteras med svenska vid behov. Skånelandskapen ingick alltså inte i kungariket Sverige, men provinsernas invånare fick trots det säte och stämma på den svenska riksdagen och lika rätt med infödda svenskar till ämbeten i staten. De knöts därmed fastare till riket än de baltiska och tyska provinserna, men hade ändå en särställning.

Ofta har eftervärlden inte alls noterat denna särställning, utan bara sagt att »Skåne blev svenskt» 1658, eller också har man förundrat sig över den. Egentligen är det bara Jerker Rosén som har gått närmare in på dessa ting. Hans stora Scandiaartikel från 1946 är fortfarande en av de få studierna av svensk provinspolitik i stort, och hans implicita frågeställning där tycks vara varför man inte inkorporerade Skåne genast, liksom varför man heller inte inkorporerade de baltiska och tyska provinserna. Hos honom blir Skånelandskapens formella inkorporering i det svenska riket 1681–1683 snarare det normala, medan den särställning de hade under

perioden 1658–1681 blir det som måste förklaras.⁴ Frågan borde ställas på huvudet: varför inkorporerade man, tvärtemot vanlig praxis, flera landskap 1645 och dessutom Skånelandskapen på 1680-talet? Rosén är ett gott exempel på hur forskningen och bilden av Sverige före 1809 har förvrängts genom att man har haft Sveriges moderna kartbild i huvudet och framför allt genom att man har använt ett alltför modernt statsbegrepp. Man har utgått från att svenskarna givetvis ville »försvenska» Skåne allt de kunde redan från början, och så letat mer eller mindre krystade förklaringar till att de inte gjorde det.

Därför har man också haft svårt att uppfatta att i stället för försvenskning följde en period som rätteligen borde kallas »förskånskning», när det som tidigare varit danskt blev en särskilt skånsk variant inom den svenska konglomeratstaten. Landskapen fick en annan ställning än andra svenska provinser utanför riket genom att de fick riksdagsrepresentation, men fick å andra sidan behålla sina administrativa och juridiska strukturer, vilket för den dominerande samhällsgruppen, adeln, innebar att de kunde behålla sina adelsprivilegier, som var mer vittgående än de svenska; särskilt gällde det skattefriheten för de s.k. veckodagsbönderna. Skåningarna både åt kakan och behöll den. Också detta var möjligt i den flexibla statsform som konglomeratstaten utgjorde.

Skånelandskapens ställning närmast efter Roskildefreden lär oss alltså något väsentligt om hur den svenska 1600-talsstaten satt ihop och fungerade – ja, hur de tidigmoderna europeiska staterna var inrättade. Man kan göra grova feltolkningar om man inte har förstått dessa ting; jag ska ge ett konkret exempel på en sådan feltolkning.

Anna Maria Forssberg har skrivit en på många sätt väl genomförd och tankeväckande doktorsavhandling om hur den svenska överheten på 1600-talet förklarade och legiti-

merade krigspolitiken inför undersåtarna.⁵ Men när det kommer till Skåne kommer hon in i svårigheter just därför att hon inte har satt sig in i Skånes ställning och den svenska statens uppbyggnad. Hon ägnar två kapitel åt propagandan under skånska kriget, och menar att när det gällde synen på Skånelandskapen rådde »en viss vacklan».⁶ Å ena sidan framhävdes att de tillhörde Sverige, skriver hon, men å den andra sägs det t.ex. i ett böndagsplakat att fienden »på rikets gränser måst stanna», d.v.s. att danskarna inte överskridit rikets gräns eftersom de bara kommit in i Skåne och inte i Småland. Detta ser hon som paradoxalt, och menar att det tydligen i det senare fallet ansågs »opportunt» att skilja mellan riket och Skånelandskapen.⁷ Hon noterar också att det inte var någon särskilt svenskpatristisk propaganda som riktades direkt till skåningarna, i motsats till övriga Sverige, utan att det här mer trycktes på deras formella plikter enligt fredsfördrag och trohetseder. Man trodde tydligen inte att »de nyblivna svenskarna kände någon samhörighet med det nya 'fäderneslandet'», konkluderar Forssberg.⁸

Forssbergs paradox finns egentligen inte. Om man bara observerar vilken statsrättslig ställning Skåne hade vid denna tid, framstår den svenska regimens uttryckssätt och handlande som fullt logiskt. Det var helt korrekt att fienden inte hade kommit in i *riket* när de inte hade passerat gränsen mellan Skåne och Småland, ty Skåne hörde inte till riket. Visserligen kan det ibland se ut som om man vacklade i begreppsanvändningen, som när det i ett tacksägelseplakat efter slaget vid Halmstad omtalas hur fienden hade angripit »nästan mitt uti Sveriges rike belägne» landskap och städer,⁹ men här kan det röra sig om medvetet överdriven propaganda för att skapa känsla av kris och räddning. Skåningarna var inte »nyblivna svenskar» och en svenskpatristisk propaganda till dem hade klingat

falskt. I en studie av Bremen-Verden visar det sig att inte heller där var propagandan svensk-patristisk utan snarare furstelojalistisk.¹⁰ Man skilde inte på rike och provins för att det var opportunt, utan för att det var skillnad.

Konglomeratstatens organisation var alltså en realitet för 1600-talets människor och gav ramar för hur de kunde agera och uttrycka sig. Visserligen kunde gråzoner förekomma och folk kunde slira på begreppsanvändningen då som nu. Ordet »rike» kunde ibland tänjas ut och särskilt de baltiska provinserna, speciellt de norra, kunde vara något av en gråzon, som Torbjörn Eng har visat.¹¹ Men grundläggande menar jag att man oftast konsekvent skilde mellan rike och provinser, och använde den mer övergripande beteckningen »kronan» om hela maktområdet, väldet eller med vår terminologi staten. Det var till »kronan Sverige» som land avträdades; i den meningen var provinsundersåtarna svenska undersåtar, och adjektivet »svensk» användes flitigt om hela staten – Reval och Riga kunde omnämnas som »svenska» hamnstäder.¹² Men skåningarna var inte svenskar under skånska kriget.

Svenskar blev skåningarna emellertid, i politiskt och administrativt avseende, när svensk lag, kyrkoordning och privilegier infördes 1681–1683. Ibland gav regimerna sig alltså på att ändra de interna gränserna inom konglomeratstaten. Gotland, Jämtland och Härjedalen hade, som nämnts, omedelbart 1645 gjorts till delar av riket, troligen därför att där inte fanns någon stark traditionell politisk elit som kunde bjuda motstånd och vara förhandlingspartner. Men varför gav man sig på Skånelandskapens (och Bohusläns) särställning på 1680-talet?

Ute i Europa förekom sådana försök till inkorporering huvudsakligen när centralmakten var trängd och måste ta till drastiska metoder, som när man i Spanien var tvungen

att öka skattetrycket på grund av krigen på 1640-talet, och fick ett långt och besvärligt uppror i Katalonien på halsen. På samma sätt var den utrikespolitiska krisen under skånska kriget bakgrunden till både enväldet i Sverige och det enväldet som Karl XI tog sig i Skåne. Det handlade om att stärka statens ställning efter en svår utrikespolitisk kris. Här är inte platsen att närmare gå in på 1680-talets händelser, men vi kan konstatera att också på detta sätt speglar Skånelandskapens öden viktiga processer i europeisk historia.

Inte minst visar inkorporeringen på 1680-talet att vi inte ska stirra oss blinda på fredsslut och gränsändringar mellan stater. Nog så viktiga om inte ännu viktigare gränsändringar kunde inträffa också inom staterna. Gotland hade under den sista danska tiden på olika sätt knutits fastare till Danmark och på motsvarande vis hade Jämtland, särskilt efter Kalmarkriget, lagts mer direkt under dansk-norskt styre än tidigare.¹³ Man skulle kunna tala om Gotlands »fördanskning» och Jämtlands »förnorskning» men typiskt nog använder vi inte sådana termer när inte de utrikespolitiska gränserna ändras. Däremot är det vanligt att tala om Skånes »försvenskning» redan från 1658, medan det vore viktigare att förlägga den (om man alls ska använda termen) till perioden efter skånska kriget, då det redan utrikespolitiskt »svenska» Skåne också blev en del av kungariket Sverige.

Skånes statsbyte på 1600-talet kan sålunda ge viktiga pusselbitar till att förstå hur stater fungerade i det tidigmoderna Europa och till en bättre förståelse av hur människor tänkte och agerade inom den svenska 1600-talsstaten.

Noter

¹ Sanders 2008. Generellt hänvisas till denna för faktabakgrunden, när inte annat anges.

² Gustafsson 1998.

³ Se min översikt i Gustafsson 2008, s. 16–24, o. där anf. litt.

⁴ Rosén 1946.

⁵ Forsberg 2005.

⁶ Forsberg, s. 254.

⁷ Forsberg, s. 239.

⁸ Forsberg, s. 267–270 (cit. s. 270).

⁹ Forsberg, s. 238.

¹⁰ Brüning 1992.

¹¹ Eng 2001, t.ex. s. 297 f.

¹² Gustafsson 2003, s. 46.

¹³ Om Gotland Lerbom 2003, om Jämtland Andresen 1997 och Imsen 2006.

Referenser

- Andresen, Espen, *Landskap og maktstat. Jemtland 1613–1645*, Östersund 1997.
- Brüning, Rainer, *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von Schweden 1697–1712*, Stade 1992.
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala 2001.
- Forsberg, Anna Maria, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobiler i Sverige 1655–1680*, Stockholm 2005.
- Gustafsson, Harald, »Att göra svenskar av danskar? Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693», *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, red. Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen, Ebeltoft 2003.
- Gustafsson, Harald, »Skånelandskapen i den svenska konglomeratstaten. Ett europeiskt perspektiv», *Roskildefreden 350 år. Från danskt till svenskt kyrkoliv. Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift – årsbok 2008*, red. Stig Alenäs, Lund 2008.
- Gustafsson, Harald, »The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe», *Scandinavian Journal of History* vol. 23, 1998.
- Imsen, Steinar, »Det norske grenselandskap Jemtland», *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*, red. Harald Gustafsson o. Hanne Sanders, Göteborg 2006.
- Lerbom, Jens, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund 2003.
- Rosén, Jerker, »Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss», *Scandia* vol. XVII, 1946.
- Sanders, Hanne, *Efter Roskildefreden 1658. Skånelandskapen och Sverige i krig och fred*, Göteborg 2008.

Adeln i Halland efter Brömsebrofreden

Av Sven Larsson

Fd. lektor, Falkenberg

Författaren visar i denna uppsats hur den gamla inflytelserika danska rådsadelns maktställning bröts i Halland efter Brömsebrofreden 1645. En lågättad svensk tjänstemannaadel övertog till stor del godsens. Karl XI:s reduktion på 1680-talet medförde sedan i sin tur ett slut för den svenska regimens »mjukstart».

Freden i Brömsebro 1645 innebar att Halland överfördes från dansk till svensk administration under 30 år. Tanken var att landskapet skulle fungera som en fredspant. Om Danmark höll fredsöverenskommelsen, tillämpade tullfrihet för svenska varor genom Öresund och avstod från revanschkrig skulle man efter de gångna 30 åren kunna få Halland tillbaka mot en lämplig ersättning. Det innebar att landskapet under tiden skulle få behålla danska lagar, kyrkoceremonier och övriga sedvänjor.

Sett ur ett svenskt perspektiv skulle ett återlämnande av Halland ha varit ett misslyckande. Erövringen av de östdanska landskapen ingick i den långsiktiga plan som syftade till att vidga den smala svenska passagen vid Göta älvs mynning. Där låg Älvsborgs fästning under ett ständigt danskt erövringshot och den relativt nyanlagda staden Göteborg behövde ett bättre skydd. Genom att vidga »andningshållet» västerut ville den svenska statsledningen på allvar nå ut till Västerhavet.

Sverige hade under medeltiden och stora delar av 1500-talet varit riktat österut, men efter de stora upptäckterna av nya handelsvägar och kontinenter hade den ekonomiska tyngdpunkten i Europa förskjutits ut till Atlantkusten. Det var där de ekonomiska vinsterna kunde hämtas i framtiden. Halland var ett första steg i en svensk ambition att

erövra de östdanska landskapen och få inflytande över inloppet till Östersjön genom Öresund. Denna ambition kom också att påverka de svenska myndigheternas behandling av den nya provinsen och dess invånare.

Man kunde från svensk sida inte tvinga hallänningarna till en svensk uniformitet (likformighet) utan att bryta mot fredsöverenskommelsen. Däremot kunde man uppmuntra de fyra stånden inom landskapet att frivilligt ansöka om att få lyda under svenska lagar och få del av svenska privilegier. Detta skulle kunna underlätta ett permanent övertagande när fredspantens tid var över. Från svensk sida fanns det således ingen anledning att behandla hallänningarna hårdhänt. Det skulle ju dessutom framstå som avskräckande för skåningar och andra som i nästa etapp ingick i planen för erövring. Det innebar att hallänningarna på många sätt upplevde en »mjukstart» i sitt förhållande till den svenska centralmakten.

Den danska krigsförklaringen 1657 förändrade emellertid totalt förutsättningarna för Hallands framtid. Det katastrofala nederlaget för Danmark resulterade i Roskildefreden, där inte bara Halland utan även landskap som Bohuslän, Skåne och Blekinge blev en del av Sverige. Visserligen infördes även i detta fredsdokument en formulering om att de erövrade landskapen skulle styras efter dansk lag och sedvänja om det inte stred

mot de svenska grundlagarna, men nu var det svenska myndigheter som hade tolkningsföreträde. Någon fredlig återgång till Danmark var inte längre möjlig, varken för Halland eller för de övriga Skånelandskapen.¹

Förhandlingsresultat

Israel Lagerfeldt och Seved Båth utsågs 1646 att leda den kommission som skulle förhandla med hallänningarna om möjligheterna att närma sig en svensk uniformitet. Till kommissionen knöts också Hallands förste svenske guvernör, Caspar Otto Sperling.

Kommissionens första uppgift efter de danska kommendanternas överlämnande av fästningarna var att avkräva hallänningarna en trohetsed till den svenska drottningen, Kristina. Representanter för samtliga stånd kallades till Varberg och Halmstad för denna ceremoni. Endast de adelsmän med gods i Halland som valde att bo kvar i Danmark slapp svära denna trohetsed.

Förhandlingarna med stånden gav skiftande resultat. Borgarna i Halmstad och Varberg fick lockande ekonomiska anbud, delvis på småstädernas bekostnad. Varberg och Halmstad accepterade de svenska villkoren.

Det svenska stormaktsvåldet nådde sin kulmen 1658–60.

Teckenförklaring till kartan

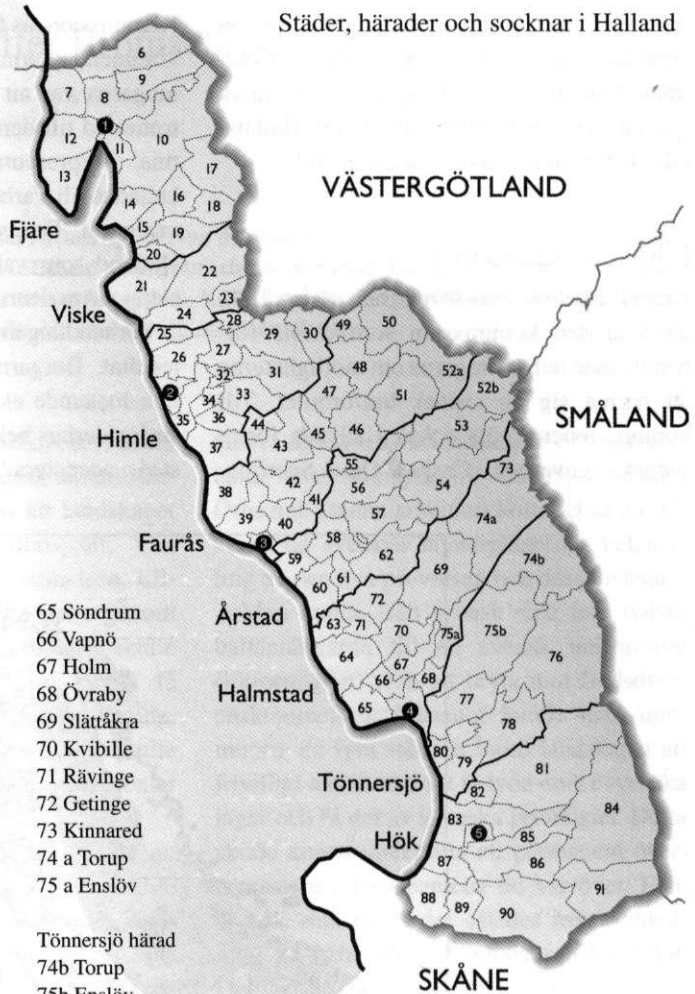
Städerna	33 Grimeton
1 Kungsbacka	34 Hunnestad
2 Varberg	35 Träslöv
3 Falkenberg	36 Spannarp
4 Halmstad	37 Tvååker
5 Laholm	

Fjäres härad	Faurås härad
6 Lindome	38 Morup
7 Släp	39 Stafsinge
8 Tölö	40 Vinberg
9 Älvsåker	41 Alfshög
10 Fjärås	42 Ljungby
11 Hanhals	43 Sibbarp
12 Vallda	44 Dagsås
13 Onsala	45 Köinge
14 Ölmevalla	46 Okome
15 Landa	47 Svarträ
16 Gällinge	48 Ullared
17 Förlanda	49 Källsjö
18 Idala	50 Fagered
19 Frillesås	51 Gällared
20 Stråvalla	52a Gunnarp

Viske härad	Årstad härad
21 Värö	52b Gunnarp
22 Veddige	53 Krogsered
23 Sällstorp	54 Drängsered
24 Ås	55 Askome
	56 Vessige
	57 Abild
Himle härad	58 Årstad
25 Torpa	59 Skrea
26 Lindberg	60 Efra
27 Valinge	61 Slöinge
28 Stamnared	62 Asige
29 Skällinge	
30 Nösslinge	Halmstads härad
31 Rolfstorp	63 Steninge
32 Gödestad	64 Harplinge

65 Söndrum	Tönnersjö härad
66 Vapnö	74b Torup
67 Holm	75b Enslöv
68 Övraby	76 Breared
69 Slättåkra	77 Snöstorp
70 Kvibille	78 Tönnersjö
71 Rävinge	79 Eldsberga
72 Getinge	80 Trönninge
73 Kinnared	
74 a Torup	
75 a Enslöv	

Höks härad	85 Ysby	89 Hasslöv
81 Veinge	86 Ränneslöv	90 Våxtorp
82 Tjärby	87 Skummeslöv	91 Hishult
83 Laholms socken	88 Östra Karup	
84 Knäred		

Halmstad fick representationsrätt i riksdagen och tilldelades sitt första svenska privilegiebrev i januari 1648. Prästerskapet försökte få tillgång till de ekonomiska fördelar som fanns i de svenska privilegierna utan att därför göra avkall på de danska förmånerna. Detta tillbakavisades av kommissionen med hänvisning till att de högre avgifterna skulle drabba bönderna. Å andra sidan ställdes inga

krav på att prästerna skulle anpassa sig till svenska seder i sin ämbetsutövning.

Danska myndigheter hade rätt att skriva ut soldater till armén och båtsmän till flottan. Det var således inget brott mot fredstraktaten att även svenska kronan tillämpade detta. Däremot var man tveksam till att använda hallänningarna i krigstjänst. De ansågs inte pålitliga. Det danska skattesystemet var, lik-

som det svenska, ett lapptäcke av extraskatter som kompletterade grundskatterna på jordbruksmark. Genom ett avtal mellan bönderna och svenska staten 1648 byttes utskrivningar och framtida extraskatter mot en avgift som skulle betalas vid tre tillfällen under året, den så kallade terminsskatten. Visserligen skulle avtalet snart urholkas då såväl utskrivningar som extraskatter påfördes hallänningarna utöver terminsskatten, men på kort sikt var avtalet 1648 en framgång för bönderna. Den för kommissionen mest svårhanterliga frågan blev emellertid hur relationen mellan svenska kronan och den halländska adeln skulle regleras.²

Danska adelns privilegier

Perioden från reformationen 1536 fram till införandet av det kungliga enväldet 1660 har kallats adelsväldets tid i Danmark. Under denna tid stärkte de ledande adelssläkterna i Danmark framför allt sin ekonomiska makt.

Adelns huvudgårdar (hovgaarder), som i Sverige kallades säterier, var befriade från grundskatterna och det gällde även adelns arrendebönder som bodde i den socken där huvudgården låg, det insockne frälset. I gengäld fick dessa så kallade veckodagsbönder (ugedagsbønder) göra dagsverken på huvudgården. Detta hoveri utökades efterhand även till det utsockne frälset och endast det geografiska transportavståndet satte gränser för adelsmannens möjligheter att utnyttja sina frälsebönder som arbetskraft.

Dessa begränsade möjligheter kunde emellertid avhjälpas på två olika sätt. Antingen bytte adelsmännen sina avlägset liggande frälsegårdar med varandra och mot kronogårdar som låg närmare huvudgården eller också upprättades »ladugårdar», en sorts filialer till huvudgården. Dessa fick samma skattebefrielser och möjligheter att inom sitt närområde fritt utnyttja veckodagsböndernas

Caspar Otto Sperling. (SPA, Nationalmuseet.)

arbetskraft. Denna förändring i adelsgodsens arrondering från spridda arrendegårdar över stora ytor till en samlad koncentrerad gods-bildning pågick som bäst vid tiden för Brömsebrofreden. I Sverige var möjligheten att ta ut dagsverken begränsad till arrendatorerna i den by där säteriet låg.

Den danska adelns ensamrätt till högre ämbeten i statens tjänst stärkte inte bara dess politiska inflytande, utan även i rollen som kungliga tjänstemän hade de möjlighet att få ekonomiska fördelar genom den provision de tillskansade sig i sin ämbetsutövning.

Tabell 1. Jordebokens fördelning på ägarkategorier 1647, räknat i mantal.

Härad	Skatte	Krono	Frälse	Kyrko	Summa
Fjäre	413 hela	177 3/4	158 3/4	39 hela	788 1/2
Viske	55 1/2	169 1/2	31 hela	16 1/4	272 1/4
Himle	105 hela	293 1/2	48 1/2	19 1/2	466 1/2
Faurås	91 5/6	294 1/2	162 3/4	15 3/4	564 5/6
Årstad	32 3/4	123 3/8	131 5/24	18 hela	305 1/3
Halmstad	37 hela	150 9/12	186 3/8	29 7/8	404 hela
Tönnersjö	11 hela	57 hela	175 1/4	12 1/4	255 1/2
Hök	43 1/2	59 1/2	332 hela	12 1/2	447 1/2
Summa	789 7/12	1325 21/24	1225 5/6	163 1/8	3504 5/12

Sämjegårdar inräknade i skattemantal, kloster- och kanikegårdar i kronomantal, präste- och klockaregårdar (degnegårdar) inräknade i kyrkomantal.

Mantalet var en skatteteknisk term som ursprungligen utgick från en värdering av gårdarnas skatteförmåga. Mantalet var därför inget särskilt mått på en bestämd areal. På ett helt mantal (hemman) kunde finnas en eller flera gårdar/brukare, som ofta kollektivt ansvarade för skatten. De donationer, förpantningar och försäljningar kronan gjorde uttrycktes i antalet mantal.

Alla danska frälseägare hade gårdsrätt. Det innebar att de hade rätt att gripa underlydande bönder som begick brott, åtala dem vid domstolarna och ta in de böter som utdömdes. Däremot måste de anklagade dömas efter landets lagar i allmänna domstolar. Efterhand fick emellertid alltfler godsägare birkerätt. Deras frälsearrendatorer lydde då under en birk som utgjorde en egen domsaga där adelsmannen tillsatte domare och upprätade en egen domstol.

Adelsmannen fick ofta patronatsrätt (jus patronatus), som gav honom rätt att tillsätta kyrkoherde i den församling som huvudgården tillhörde. Patronatsrätten medförde en skyldighet att underhålla kyrkan, men innehavaren hade å andra sidan rätt till det kyrko- och kronotonde som var avsett att täcka bland annat underhållskostnaderna.

Sammantaget framstod de danska adelsprivilegierna som betydligt mera generösa än de svenska och för de danska godsägarna tedde sig en övergång till de svenska reglerna inte lockande.³

När Halland 1645 övergick till svensk ad-

ministration ägde adeln omkring 1 200 mantal eller 35 procent av all mark (se tabell 1). Det mesta låg i de bättre jordbruksbygderna i södra delen av landskapet. Ungefär 70 procent av den i mantal satta jordbruksarealen i Laholms län var frälse, men endast 20 procent i Varbergs län. Huvudgårdarna, säterierna, var 27 stycken och spridda tämligen jämt över landskapet. Jämfört med övriga danska landsdelar var Halland ett tämligen adelsglost landskap. Som jämförelse kan nämnas att i Skåne, som var Nordens godstätaste provins, ägde adeln drygt hälften av all jordbruksmark.⁴

Trots det var det för den svenska kronan angeläget att bryta den danska adelns inflytande i Halland. Skillnaden mellan danskt och svenskt i adelsprivilegierna var större än motsvarande skillnader inom de andra stånden. Dessutom hade den danska adeln byggt upp en ekonomisk och politisk maktstruktur som långsiktigt skulle försvåra möjligheterna att binda den övervägande delen av befolkningen – som bestod av bönder och präster – till en svensk uniformitet.

I denna artikel ämnar jag presentera den taktik de svenska myndigheterna valde för att bryta den danska adelns inflytande och diskutera i vad mån den blev framgångsrik. En intressant följdfråga blir om alternativet med ett stort antal svenska godsägare istället för de tidigare danska bidrog till att påskynda en försvenskning av provinsen.

Säterierna får nya ägare

Guvernör Caspar Otto Sperling var född av lågadliga föräldrar 1596 i det tyska Mecklenburg och hade som artonåring gått i tjänst i den svenska armén som musketör. Där gjorde han en lysande karriär och blev 1632 svensk adelsman och släkten introducerades på Riddarhuset. När han efter freden i Brömsebro utsågs till guvernör i Halland var han känd inte bara som en god officer utan också som en skicklig och effektiv administratör. Flera av ägarna till de halländska godsen tillhörde emellertid gräddan av den danska rådsadeln och i en tid då social ställning betydde allt måste Sperling i sina kontakter med denna högadel ha känt sig som den uppkomling han faktiskt var. Riksamiralen Ove Giedde ägde Hellerup, Holger Rosencrantz styrde över Fröllinge, Bårarp, Dömostorp, Skottorp, Klagstorp och Perstorp. På Vapnö, Sannarp och Tjolöholm satt änkor till medlemmar ur de gamla mäktiga släkterna Beck, Thott och Rantzau.⁵

Sperling klagade ofta inför centralmakten i Stockholm över sina svårigheter att kommunicera med dessa danska godsägare. På säterierna i Halland fanns bara »deras illvilliga fogdar» medan de själva bodde i Danmark. Även om de danska adelsmännen gjorde sitt bästa för att slå vakt om sina rättigheter måste de ändå ha insett att de halländska gårdarna var i farozonen. Ett nytt krig mellan länderna skulle innebära risker

för en konfiskering då den danska adeln med gods i Halland inte behövde svära trohetsed till svenska kronan. Även om freden bestod fanns det emellertid risker. De svenska adelsprivilegierna var noggrant fastställda och juridiskt förankrade. De danska däremot vilade på en vildvuxen flora av kungliga brev, handfästningar och personliga donationer vars juridiska hållbarhet skulle kunna ifrågasättas av en trilslande svensk regim. Efter hot om att ifrågasätta den generösa veckodagsfriheten gick de danska godsägarna 1648 till exempel med på att ersätta rusttjänsten med en årlig fast avgift på 100 daler till den svenska kronan.

För att permanent lösa samarbetsproblemen framförde Sperling ett förslag till drottning Kristina om att den svenska kronan borde lösa in det halländska frälset från sina danska ägare. Från Stockholm meddelades emellertid att kronan inte hade råd med sådana inköp. Som alternativ föreslog då Sperling att svenska adelsmän borde uppmuntras att köpa in frälsegods i Halland. Självt föregick han med gott exempel då han redan 1648 köpte säterierna Snidstrup i Snöstorps socken och Klackerup i Övraby av Lisbet Bille, änka efter Sivert Beck. Detta blev grundplåten till det som senare skulle bli ett nytt säteri i Övraby socken, Sperlingsholm.⁶

Med tanke på den osäkerhet som fanns om det halländska frälsegodsets framtid var det naturligt att de danska ägarna var villiga att göra sig av med dessa gårdar när tillfälle gavs. Med några få undantag övergick därför det halländska frälset inom loppet av ett par decennier till svenska ägare (se tabell 2).

Nyadel och immigranter

Huruvida de nya ägarna var »svenskar» kan diskuteras, men de hade till skillnad från de tidigare svurit den svenska kronan sin trohet

Tabell 2. Specifikation på adelns sätesgårdar i Halland.

Säteri	Ägare 1645	Förste svenske ägare	
<i>Varbergs län: Fjäre, Viske, Himle och Faurås härader</i>			
Daal, Fjärås	Karin Citzwitz	Carl Mauritz Lewenhaupt	1659
Gåsevadsholm, Tölö	Henrik Podebusk	Hans Maceléer	1649
Hellerup, Ljungby	Ove Giedde	Jonas Gyllencrantz	1661
Långås, Morup ¹	Nils Parsberg/Sophie Rantzau	Jens Jenssen, naturaliserad	1655
Råö (Raön), Onsala ²	Elena Krabbe	Per Eriksson Rosensköld	1648
Torstrup, Grimeton	Mogens Mormand	Berendt Wolfradt	1665
Rossared, Fjärås	Mathias Citzwitz	Peter Duréel	1674
Tjolöholm (Töle), Fjärås	Fredrik Rantzau/Ide Skeel	Carl Mauritz Lewenhaupt	1659
Ölmenäs, Ölmevalla	Peder Krabbe	Peder Krabbe, naturaliserad	1645
Öströ (Östered), Dagsås	Claus Mormand	Erik Orrhane	1669
<i>Halmstads län: Årstad och Halmstads härader</i>			
Frölinge, Getinge ³	Holger Rosencrantz	Sten Holck, naturaliserad	1664
Dalshult, Slättåkra	Anna Grijs	Karin Grijs	?
Hjuleberg, Abild	Gabriel Kruse/Karen Lykke	Bengt Lilliehöök	1663
Kjeldstrup, Holm	Ifwar Uldsax	Gustav Otto Stenbock	1661
Klackerup, Övraby ⁴	Elisabeth Bille	Caspar Otto Sperling	1648
Knobesholm, Asige	Eilert Holck	Nils Kagg	före 1653
Sannarp, Årstad	Anne Basse (Thott)	Carl Otto Lagercrantz	1726
Vapnö, Vapnö	Jockum o Anna Beck	Gustav Otto Stenbock	1661
<i>Laholms län: Tönnersjö och Höks härader</i>			
Dörestorp, Hasslöv	Holger Rosencrantz	Magnus Durell	1661
Klagstorp, Ysby	Holger Rosencrantz	Johan M. Silfverstierna	1651
Pederstorp, Ränneslöv	Holger Rosencrantz	Frans Joel Örnstedt	1672
Sjöbo, Hishult	Eilert Holck	Gertrud Grijp	1647
Skedala, Snörestorp	Henrik Gyllenstierna	Johan M. Silfverstierna	1651
Skottorp, Skummeslöv	Holger Rosencrantz	Frans Joel Örnstedt	1663
Tåstorp, Eldsberga ⁵	Elisabeth Hartwijsk	Johan M. Silfverstierna	1652
Arlösa, Enslöv	Fredrik Skada	Johan Gyllencrantz	1663/65
Vallen, Våxtorp	Henrik Gyldenstierna	Magnus Durell	1654

»Specification på adelns sätesgårdar i Halland» (Riksarkivets Topographica, vol. 626), upprättad strax efter Brömsebrofreden, innehöll 27 sätesgårdar. Antalet säterier var emellertid aldrig beständigt. Säterirättigheter kom och gick, huvudgårdar slogs samman och nya uppstod. Vid en »Säterigranskning i Halland 1685» (Kammararkivet, FVII:9) fanns ytterligare några med beteckningen »urgamla säterier»: Ättarp (Enslöv), Bårarp (Rävige), Skiepås/ Stensjö (Eftra), Lindhult (Stafsinge), Jansjö och Strupsjö (Veddige). Ännu fler gamla danska »Hofgårdar» hade funnits och några av dem återfick senare säteristatus, t ex Bjerrøme (Vessige) år 1690. Stavningen av namnen varierar mellan källorna.

Hänvisningar från specifikationen

¹ Långås förenades av Lars Lindeflycht med frälsegården Lindhult, som sedan blev den bestående huvudgården.

² Råö tillhörde 1645 enligt förteckningen »en svensk adelsman», men var enl. 1685 års säterigranskning »ett urgammelt säteri» som tillhört Elena Krabbe, »av gammal dansk adel». Hon var gift två gånger med svenska adelsmän: Jost Bråkenhusen (död 1644) och presidenten Per Eriksson Rosensköld i Göteborg, 1648.

³ Bårarp, Rävige, ett gammalt säteri enl. granskningen 1685 ägdes tillsammans med Frölinge.

⁴ Caspar Otto Sperling köpte Snidstrup och Frennarp i Snörestorp samt Klackerup m fl gårdar i Övraby. Av detta bildades säteriet Sperlingsholm, Övraby 1658.

⁵ Johan Silfverstierna slog ihop Klagstorp i Ysby med de gamla hofgårdarna Torup (Tåstorp) och Perstorp, Eldsberga, och kallade det för Stjernarp.

och hade därmed en säkrare besittningsrätt än de danska ägarna. I flera fall kan man tala om en »naturalisering» av danska medborgare på de halländska säterierna. Sten Holck på Fröllinge, gift med Holger Rosencrantz' dotter Margrete, stannade i Halland, avsade sig sitt danska adelskap och begärde inträde i det svenska Riddarhuset. Major Erik Orrhane gifte sig med dottern till den siste danske ägaren på Öströ och kom därmed i besittning av detta säteri. Elena Krabbe på Råö, som var av gammal dansk adel, var redan före 1645 gift med en svensk adelsman.

Sannarp övergavs av sina danska ägare först 1726 då Carl Otto Lagercrantz köpte säteriet av den danske generalen Hwitfelt. Säteriet Långås, som ansågs vara ett av Hallands förnämsta, köptes 1655 av häradsdomaren i Faurås härad, Jens Jenssen i Munkaskog. Denne danske ämbetsman hade genom att svära svenska kronan sin trohet fått stanna kvar i sin tjänst också efter Brömsebrofreden.

Av de nya svenska ägarna kom några ur de gamla svenska adelsätterna såsom landshövding Bengt Lilliehöök, generalguvernören Gustav Otto Stenbock och fältmarskalken Carl Mauritz Lewenhaupt, men de flesta tillhörde en nyadlad tjänstemannakår som nu fick chansen att etablera sig som godsägare. Flera av dem hade bakom sig en märklig »klassresa», som var möjlig att göra i 1600-talets Sverige.

Johan Månsson föddes 1604 som son till en torpare i Södermanland, fick chansen att studera och handplockades så småningom till det kungliga kansliet. 1638 adlades han med namnet Silfverstierna och därmed öppnades möjligheter att köpa frälsegods. Hans godsköp i Halland resulterade i säteriet Stjernarp i Eldsberga socken, som bildades genom sammanslagning av tre gamla hovgårdar, Claestorp, Perstorp och Torup.

Hans tre döttrar förde ätten vidare. Helena

ärvde Stjernarp och gifte sig med den nyss adlade Peter Duréel, som var landsdomare i Blekinge och från 1666 i Halland. Han ägde också säterierna Alslöv i Tönnersjö och Rosared i Fjärås. Catharina, som ärvde Skedala, gifte sig med Jonas Böös, adlad under namnet Gyldencrantz. Den tredje dottern gifte sig också inom de nyadlades krets och tog över släktens gods i Södermanland.

Den ovan nämnde Peter Duréel var bror till Magnus Durell, som ägde Vallen i Våxtorps socken och Dömostorp i Hasslöv. De båda bröderna var söner till köpmannen Nils Månsson i Norrköping, men adlades för sina insatser i kronans tjänst. Även Magnus Durell var landsdomare i Halland 1654–57, blev vice president i Göta hovrätt och senare landshövding i Kristianstads län och Blekinge. Ytterligare ett exempel på framstående ämbetsmän i svensk tjänst var Frans Joel, som adlades med namnet Örnstedt. Han var av tysk börd, blev kunglig sekreterare och en av Karl XI:s förtrogne. Örnstedt köpte säteriet Skottorp och byggde där det slott som kunde erbjuda kunglig glans. Den 6 maj 1680 vigdes i slottets »kungasal» Karl XI med den danske kungens syster Ulrika Eleonora som en bekräftelse på den nyss slutna freden mellan länderna.

Lars Tollet, som var anställd som landskamrer i Halmstad, tillhörde också dem som förärades ett adelskap. 1689 adlades han »Linddeflycht till Långås», dock utan att introduceras på Riddarhuset. 1678 köpte han Lindhult i Stafsinges socken och flyttade av någon anledning över säterirättigheterna dit. Allt sedan dess har Lindhult varit godsets huvudgård.⁷

Sperlings önskan om svenska uppköp av danskt frälsegods i Halland blev således väl tillgodosedd, inte minst genom de möjligheter som öppnades för den nyadlade tjänstemannakåren att skaffa sig status som godsägare.

Landshövding Bengt Lilliehööks porträtt på Halmstads slott. (Foto: Jonas Gerdle, Studion Kronobränneriet.)

Det nya frälset

Under Sveriges många krig nere på kontinenten hade ekonomin blivit hårt ansatt. Det tvingade kronan att föra krig på kredit. Trupper hade värvats med lånade pengar och både militära och civila ämbetsmän hade i årtal gjort staten tjänster utan att få lön. När freden slöts efter trettioåriga kriget 1648 innebar det att arméerna efterhand upplöstes, men också att man inte längre kunde skjuta skulderna framför sig. Fordringsägarna krävde sin betalning. Med en tom statskassa återstod inget annat än att ge dessa rätten att själva ta ut statens framtida skatteinkomster på ett antal skatte- och kronogårdar. Detta drabbade stora delar av Sverige, men i synnerhet en nybliven svensk provins som Halland.

Under åren 1652–54 sålde den svenska kronan 810 mantal av den halländska krono- och skattejorden i utbyte mot skulder. Där-

med tillfredsställde man tre av de mest efterhånga fordringsägarna, den holländske köpmannen Adrian Tripp och de båda förnögna ämbetsmännen i Svenska Pommern, Daniel Schlegel och Berendt Wolfradt. Samtliga hade lånat stora summor till den svenska krigskassan.

De gårdar som dessa förvärvade kunde de »njuta under adeligh frijheet». Tripp erhöll 357 1/2 mantal, Schlegel 211 och Wolfradt 191 1/2 mantal. Jämfört med dessa var Johan Silfverstiernas komplettering av sitt Stjernarp med 18 1/2 mantal och den franske immigranten Claude Hägerstiernas köp av 31 1/2 mantal i norra Halland marginella. Eftersom staten inte kunde sälja äganderätten till skattejord medförde Karl XI:s reduktion på 1680-talet att delar av dessa försäljningar återgick.

De hemman som kronan *pantsatte* disponerades av innehavarna till dess statens skuld var betald eller »så länge som oss och Cronan kan lägligt falla». Staten avhände sig alltså inte äganderätten i dessa fall utan endast rätten för fordringsägarna att tills vidare uppbära de ordinarie skatterna och delar av extraskatterna. När till exempel änkan efter Johan Gordon den 23 februari 1653 fick 26 1/2 mantal i Onsala socken som pant, var det för »den långlige, tappre och oförtröttlige Krigstjänst som oss och Sweriges Crona framledne öfwersten öfwer Närkes och Wärmlands infanteri Regemente ... I sin lijfstijd gjort och bewist hafwer».

Den tredje möjligheten för staten att belöna förtjänta ämbetsmän var *donationerna*. Dessa kunde utdelas också för att täcka löpande löner eller som ynnestbevis. Donationerna var ärftliga och disponerades »under adelig frälse frijheet». Ärftligheten var emellertid politiskt omtvistad och därför innebar donationerna en osäkrare besittningsrätt än om man förvärvat kronogods genom köp. På 1680-talet drog också Karl XI in praktiskt taget alla de 822 mantal

krono- och skattehemman som donerats i Halland efter freden i Brömsebro.

Bland de halländska donationer, som gjordes på 1650-talet, fanns ett grevskap och ett friherrskap. Titlarna greve och friherre var i första hand dekorationer och några speciella ekonomiska rättigheter utöver de vanliga var inte knutna till dessa donationer. Greve Axel Lillie, som bland mycket annat en kort tid var guvernör i Halland, donerades »Grevskapet Lillienborg». Det omfattade Laholms Kungsladugård och ursprungligen 185 mantal i södra Halland. »Friherrskapet Vinberg», som bestod av 91 ½ mantal i socknarna Vinberg, Stafsinge, Sibbarp, Vessige, Abild och Skrea i mellersta Halland, donerades till Gustav Adolf Lewenhaupt.

Bland de mera udda donationerna kan nämnas att Adrian Tripp 1653 också fick staden Kungsbacka, eller som det heter i donationsbrevet: »Den fläcken Kungsbacka, uthj Halland belägen, att niuta, besitta och posidera (äga).»⁸

Omfattningen

Det gamla frälsets övergång från danska till svenska ägare är dokumenterat i tidigare forskning. Däremot har det nya frälset som skapades genom kronans försäljning, pantsättning och donation bara nämnts i förbigående. Dess omfattning och konsekvenser har aldrig undersökts.

Redovisningen i tabell 3 är tagen ur Landsboken 1675 och visar situationen fem år innan Karl XI påbörjade sin reduktion. Men som framgår av tabellen hade redan i mitten av 1650-talet cirka 2 000 mantal av den halländska skatte- och kronojorden undandragits kronans ordinarie beskattning och motsvarande ekonomiska resurser tillförts de nya frälseägarna. Under tjugårsperioden 1655–75 överfördes några av de tidiga förpantningarna och donationerna till nya innehavare,

Greve Axel Lillie, guvernör i Halland 1655–56 och greve av Lillienborg i södra Halland. (SPA, Nationalmuseet.)

vilket förklarar de sena årtalen i tabellen. Den donation på 90 ¾ mantal som till exempel Ebba Sparre fick 1653 återgick till kronan vid hennes död 1662, eftersom hon saknade manliga arvingar. Gårdarna donerades sedan på nytt till bland andra Göran Sperling och till hennes svåger Magnus Gabriel de la Gardie.⁹

Vi har tidigare konstaterat att det *totala* krono- och skattemantalet i Halland vid övergången till Sverige var cirka 2 000 mantal (se tabell 1). Det innebar att sedan vågen av försäljningar, pantsättningar och donationer i början av 1650-talet översköljt Halland, disponerade adelsmän och med dem likställda frälseägare i stort sett alla halländska bönder som dagsverkare och skatteobjekt.

Jordeboken 1653 ger belägg för att så var fallet. Tabell 4, som är ett utdrag ur denna jordebok, redovisar situationen i Faurås härad och förhållandena var likartade i övriga härad. Med undantag av de skatter som tidigare

Tabell 3. Krono- och skattehemman överförda till nya frälset.

		År	Mantal	Summa
<i>Laholms län</i>				
Donerade:	Axel Lillie	1652	175 3/4	
Sålda:	Johan Silfverstierna	1652	18 1/2	
	Daniel Schlegel	1652	18 1/2	
	Adrian Tripp	1653	6 2/3	
Förbytte*:	Johan Silfverstierna	1652	16 3/4	235 2/3
<i>Halmstads län</i>				
Donerade:	Gustav Adolf Lewenhaupt	1653	67 3/4	
	Gustav Otto Stenbock	1653	101 3/4	
	Axel Lillie	1653	9 1/4	
	Caspar Otto Sperling	1650	1	
	Nils Kagg	1653	15 1/2	
	Magnus Durell	1653	21 3/4	
	Georg Fürstenheuser	1653	45 1/4	
	Anders Sohlblom	1653	7 1/2	
	Simon Helmfeldt	1664	6	
Pantsatta:	Christoff. Fredrik von Svalick	1653	31 3/4	
	Magnus Gabriel de la Gardie	1668	14 17/40	
	Pontus Fredr. och Axel Lillie	1672	59 13/40	
	Göran Sperling	1671	30 33/40	
Sålda:	Daniel Schlegel	1652	141 1/4	
	Adrian Tripp	1653	71 3/4	
Förbytte*:	Gustav Otto Sperling	1665	1	626 3/40
<i>Varbergs län</i>				
Donerade:	Gustav Wrangel	1653	127	
	Carl Mauritz Lewenhaupt	1653	3/4	
	Robert Stewart	1654	8	
Pantsatta:	Petter Skiring Silfvercrona	1653	110 3/4	
Sålda:	Berendt Wolfrat	1652	191 1/2	
	Daniel Schlegel	1652	51 1/4	
	Adrian Tripp	1653	125 1/2	614 3/4
<i>Fjäre härad</i>				
Donerade:	Carl Mauritz Lewenhaupt	1655	44 1/4	
	Nils Brahe	1655	78 1/2	
	Johan Gabriel Stenbock	1653	61	
	Nils Tungel	?	10	
	Robert Stewart	1654	9	
	Johan Beyer	1667	6 1/2	
	Samuel Skellerfallt (?)	1653	10	
	Israel Norfelt	1653	4	
	Hans Maceléer	1649	12	
Pantsatte:	Hans Maceléer	1652	146 1/2	
	Hans Maceléer	1662	1	
	Johan Gordon	1653	26 1/2	
Sålda:	Adrian Tripp	1653	153 1/2	
	Claude Hägerstierna	1654	31 1/2	
Förbytte*:	Hans Maceléer	?	15	619 1/4
Summa totalt				2095 89/120

Källa: Länsräkenskaper Halland. Landsboken 1675.* »Förbytte» innebär att frälseägaren för att förbättra sin arrondering bytte till sig kronogårdar nära säterierna mot ströfrälsegårdar. En dubbelredovisning kan därför förekomma, vilket dock marginellt påverkar totalsumman som ligger strax över 2000 mantal.

avsatts till präst, kyrka, gästgiverier och lokala ämbetsmän låg nu all skatte- och kronojord under frälseägarnas kontroll.

Domsrätt, jus patronatus och tiondeentreprenader

Kombinationen av ägande och/eller dispositionsrätt och danska adelsprivilegier medförde inte bara att det svenska frälset i Halland kunde disponera jordbruksmark och genom veckodagsfriheten få tillgång till arbetskraft. I privilegierna ingick också gårdsrätten och möjligheten att få birkerätt och jus patronatus. Gårdsrätten gav godsägarna rätt att inkassera de böter som häradsrätterna dömde arrendebönderna till. Domböckernas protokoll visar att frälseböndernas »herrschaft» mycket noggrant bevakade denna rätt. Ibland uppstod tvister mellan adelsmän om på vems ägor brottet begåtts eller vems bönder som bötfällts, allt för att kunna ta hand om boten som inkomst. Vid Hallands övergång till Sverige fanns en birkerätt i Hishult och 1655 fick Magnus Durell på Vallen en sådan som donation av drottning Kristina. Någon motsvarighet till birkerätten fanns inte i Sverige.¹⁰

Enligt de svenska privilegierna hade däremot adelsmannen jus patronatus i de socknar där hans säterigårdar låg, det vill säga han hade rätt att tillsätta präst. I Danmark var en sådan rätt inte automatiskt knuten till säterierna. Endast om adelsmannen genom köp eller donation fått en sådan rätt kunde han utöva den. Å andra sidan innebar en patronatsrätt i Danmark att adelsmannen oftast också disponerade kyrko- och kronotiondet, vilket man inte gjorde i Sverige.

1645 fanns ingen sådan patronatsdonation i Halland. Under de närmaste decennierna efter Brömsebrofreden skulle emellertid den svenska kronan bevilja en rad patronatsrätter i Halland, men inte med den automatik som

Tabell 4. Utdrag ur Jordeboken 1653: Krono- och skattegårdar i Faurås härad.

Fagereds socken

Wälborne George Fürstenheuser all Socken under arveligt frälse donerad, undantagandes präste- och kyrkohemman.

Källsjö socken

Sekreterare Wälborne Christoffer Fredr. von Svalick all Socken till underpant, undantagandes präste- och kyrkohemman.

Ullareds socken

Samma som Källsjö.

Gällareds socken

Herr Adrian Tripp köpt till frälse allt utom 11/2 mantal donerat till George Fürstenheuser och präste- och kyrkohemman.

Gunnarps socken

Wälborne George Fürstenheuser all socknen till frälse donerad, undantagandes prästehemmanet och till Gunnarps kyrka 4 tunnor smör.

Svarträ socken

Greve Gustav Otto Stenbock all socknen donerad, undantagandes kyrkans och prästens friheter.

Köinge socken

Greve Gustav Otto Stenbock donerad utom 1 skattemantal Hjertared, som länsman Håkan Andersson njuter fri för sin tjänst, och kyrkans frihet.

Sibbarps socken

Greve Gustav Adolf Lewenhaupt till friherreskap all socknen donerad, utom kyrkans frihet.

Dagsås socken

Var redan till 100 % gammalt frälse under Öströ.

Okome socken

Greve Gustav Otto Stenbock donerad utom 1 helt skattemantal, som tingsskrivaren i Faurås härad njuter för sin tjänst, och kyrkohemmanen.

Ljunghy socken

Herr Adrian Tripp köpt till frälse utom 6 skatte-, 11 krono- och 5 sämjemantal som donerats till Residenten Magnus Durell.

Alfshögs socken

Greve Gustav Otto Stenbock donerad utom 1 skattemantal till häradsdomare Jens Jensen i Munkaskog för sin tjänst, superintendenten i Göteborg ett mantal samt kyrkans frihet.

Vinbergs socken

Greve Gustav Adolf Lewenhaupt till friherreskap donerad utom Adrian Tripp 3 mantal och kyrkans frihet.

Stafsinge socken

Greve Gustav Otto Stenbock donerad utom kyrkans frihet.

Morups socken

Greve Gustav Otto Stenbock donerad utom kyrkans frihet och 1 kronomantal förbehållet »Krögeriet».

Tabell 5. Pastorat under jus patronatus.

Pastorat	Säteri med patronatsrätt	Sålt eller donerat till
Ö Karup och Skummeslöv	Skottorp	Joel Örnstedt
Hasslöv och Våxtorp	Vallen och Dömostorp	Magnus Durell
Hishult	Sjöbo och Oxhult	Gabriel Gyllengripp
Tönnersjö och Eldsberga	Stjernarp	Peter Duréel
Snöstorp och Trönninge	Skedala	Johan Gyllencrantz
Enslöv	Arlösa	Johan Gyllencrantz
Slöinge och Eftra	Stensjö	Johan Hård
Abild	Hjuleberg	Bengt Lilliehöök
Ljungby och Alfshög	Hellerup	Gerhard Lejoncrantz
Grimeton och Rolfstorp	Torstorp	Berendt Wolfradt
Vallda och Släp	Vallda och Särö	Gerhard Lejoncrantz

Förteckningen från 1693 ur Hallands Landskontor GX ad:3, LLA.

fanns i Sverige. Här tillämpade man den danska köp- eller donationsprincipen och kunde då också komplettera med rätten till tiondet och andra inkomster som kyrkan hade från vissa kronogårdar, vilket ytterligare stärkte frälseägarens inflytande i lokalsamhället. Elva av säterierna fick antingen genom köp eller som donation patronatsrätt i sina pastorat (tabell 5).

En ursprungligen kyrklig skatt, tiondet, hade till en tredjedel (biskopstiondet) vid reformationen övertagits av kronan. Indrivningen av denna del av tiondet lades ut på entreprenad, som i Halland av praxis blivit förbehållen adeln. Även tiondeentreprenaderna utgjorde en inkomstkälla som den halländska adeln noga övervakade.¹¹

Följder för bönderna

Halland hade, jämfört med de flesta provinser i Danmark, ett litet inslag av adel. I stället hade den danska staten ställt stora krav på sina krono- och skattebönder. Fästningsbyggena i gränslandskapet Halland hade varit oerhört betungande, skatterna ökat och hotet om utskrivningar ryckt närmare i takt med den militära upprustning som danska kronan gjorde under första hälften av 1600-talet.

Samtidigt var det just adelsmän med ensamrätt till högre ämbeten som i statens namn utövade myndighet över krono- och skattebönderna. De utnyttjade sin ställning som länsmän (landshövdingar), domare och skatteindrivare till egen fördel. De ovan redovisade privilegierna tenderade under årtiondena före Brömsebrofreden att öka adelns ekonomiska resursuttag.

Medförde Hallands övergång till Sverige att denna tendens till ökat adelsinflytande bröts i landskapet? Historiker som Jerker Rosén och Arne Remgård tycks mena det. Genom att den gamla danska börsadeln byttes ut mot huvudsakligen nyadlad svensk lågadel i Halland och att krono- och skattebönder lyckades få ett förmånligt avtal med svenska staten 1648, stärktes böndernas ställning väsentligt, enligt dessa historiker. Vad man inte redovisat och därmed inte heller vägt in i sin bedömning är tillkomsten av det nya frälset och dess omfattning.¹²

Vad innebar det för krono- och skattebönderna att de lades in »under adelig frälsets frihet», som det formulerades i det nya frälsets köpekontrakt, pantbrev och donationshandlingar?

Krono- och skattebönderna skulle nu leva-
rera sina ordinarie skatter och som regel hälft-

ten av sina extra ordinarie skatter till ägarna av det nya frälset, inte till kronan. Om man gjorde sina leveranser till frälsefogden eller till kronans uppbördsman spelade kanske ingen roll. Kontributioner i krigstid skulle komma att utkrävas av frälset i Halland på samma villkor som i det egentliga Sverige. Böndernas förmånliga avtal från 1648 kom mycket snart att urholkas av utskrivningar till soldattjänst 1658–60 och 1675–76 och däremellan utskrivningspengar utöver terminsskatten. 1662 infördes trots böndernas protester en »koppsskatt» som blev likvärdig med den svenska mantalspengen. Detta kompletterades med en rad andra mer eller mindre tillfälliga skatter och avgifter.¹³

När konkurrensen om de begränsade resurserna mellan frälseinnehavarna och kronan skärptes i krigstid, kom bönderna att hamna i en spärrelid av krav från båda parter. Landshövding Bengt Lilliehöök var irriterad över frälseägarnas brist på förståelse. »Jag hafuer åtskillige gånger förnummit att adelen samt andre Donatarier här i Provinsen ... ej willia dhen ringaste tillgift bonden, på sin sida, underståå», skrev han i augusti 1658. Är det verkligen rimligt att kronan ensam i krigstid skall ta ansvar för att ersätta bonden »för dness tagne skaada ... när herrskapet ej dhet Ringaste will efftergifwa?» frågar han sina överordnade.¹⁴

Allmogens i Himle och Viske härader besvär till riksdagen 1675 illustrerar också den konflikt som uppkom sedan kronogårdarna övergått till det nya frälset. Bönderna skulle försörja Varbergs fästning med ved. Sedan »urhminnes tijder» hade slättbygdsbönderna kunnat göra uttag i kronoskogarna i östra delen av häraderna, men nu förbjöd de nya frälseägarna, som fått dispositionsrätt över skogarna, en sådan avverkning. »Regeringsrådet i Pommern wälborne Herr Herman Wulfråth» var en av dem vars »betjenter komma oss öfwer på wägarne, hanterar oss

Bengt Lilliehööks vapensköld i Abilds kyrka. (Foto: förf.)

illa, tager ifrån oss bådhe hästar, lass och yxor, så wij eij weet huart wij oss wenda skall för den weeden som till fästningen fordras, långt mindre till eget betarf och eldebrandt». Inte heller fick de längre ha sina svin på ollonbete i skogarna, men kronan skulle ändå ha sin ollonskatt.

Det finns emellertid exempel också på det motsatta, att säteriägarna försökte skydda sina bönder även från kronans långtgående krav på transporter och andra arbetsinsatser. Det torde mera bero på en önskan att slå vakt om sin arbetskraft än av omtanke om bönderna.¹⁵

En påskyndad försvenskning?

Den stora fördelen även för den svenska adeln i Halland var möjligheten att utnyttja de danska reglerna om veckodagsfrihet. Här

fanns få restriktioner och 1648 års avtal om ett begränsat antal kronodagsverken kan inte ha gällt veckodagsböndernas arbetsinsatser på adelsgodsen. De donationer som gjordes tenderade att förstärka de gamla säterier som flera adelsmän redan köpt. Att till exempel donationen och förpantningen till Hans Maceléer i Onsala socken gav dagsverkstillskott till hans säteri Gåsevadsholm är uppenbart. På samma sätt måste den stora donationen till Gustav Otto Stenbock ha förstärkt hans Vapnö.

Till detta kom, om än i begränsad omfattning, birkerrätt och jus patronatus, förmåner för den halländska adeln som introducerades i landskapet av svenska myndigheter med stöd av dansk lag. Dessutom kunde man fortsätta tillämpa den danska gårdsrätten och inkassera de bötesbelopp som dansk lag tillät. Tiondeentreprenader var också en dansk förmån som man från svenskt håll utnyttjade för att stärka den nyetablerade adeln i Halland.

När Caspar Otto Sperling ville få de danska godsägarna i Halland utbyta mot svenska var det bland annat för att påskynda en försvenskning. Samma argument bör ha använts när man donerade gårdar till svenska adelsmän och med patronatsrätt gav dem möjlighet att tillsätta svensksinnade präster. Men inget tyder på att dessa ivrade för svenskläst. Kyrkoherden i Valda och Släp från och med 1659, Lars Hansson Ulmivalius, var en av de få präster i Halland som på 1680-talet av Karl XI blev suspenderad för sitt motstånd mot påbudet om svensk predikan i kyrkan. Catharina Silfverstierna på Stjernarp gav vid samma tid öppet sitt stöd till Vitus Hansson, prästen som kungen vägrat ge tjänst i Halland eftersom han studerat i Köpenhamn. För frälseägarna var det viktigare att lyssna till den lokala opinionen än att gå centralmaktens ärenden.¹⁶

De nya halländska godsägarna, av vilka flera var födda utomlands och inte ens bodde

i Halland, hade ingen anledning att önska en snabb försvenskning av landskapet. Med de förmåner som de danska lagarna gav adeln i Halland blev resultatet snarare det motsatta. Dessutom medförde förändringar i den svenska statsledningen att privilegiefrågan tog en ny vändning. Efter Karl X Gustavs död 1660 tillträdde en högadlig förmyndarregering som inte bara strävade efter att bevara utan också att utöka adelns privilegier. Hösten 1660 skedde också stora förändringar i den danska statsledningen. Kung Fredrik III fick med stöd av borgare och präster möjlighet att kraftigt öka sin makt på adelns bekostnad. Rollerna hade plötsligt blivit de omvända med en adelsvänlig svensk regering och en stark dansk kungamakt.

När ett provinsialt ständermöte samlades i Malmö 1662 var frågan snarare vad den svenska adeln skulle kunna ta upp från de danska privilegierna än hur Skånelandskapens adel skulle anpassas till de svenska. Under mer än ett decennium gjordes inga ansatser att försämra den halländska adelns maktpositioner.

Karl XI:s reduktion

När Karl XI 1672 övertog ledningen och under kriget med Danmark 1676–79 gjorde dyrköpta erfarenheter av dåliga statsfinanser och brister i försvaret gav det incitament till revolutionerande förändringar, som även kom att beröra Halland.

1681 tillsattes en kommitté som fick i uppdrag att förbereda en båtsmansindelning i Halland. För att fullt ut kunna disponera den samlade skatten från krono- och skattegårdarna drogs dessa in från frälset. Enligt Landsboken 1680 representerade skatten från de donerade och pantsatta gårdarna i Halland 36059 daler silvermynt. I slutet av 1681 hade skatterätter till ett värde av 30220 daler dragits in till kronan, 83,8 procent.

Även om det blev diskussioner och överklaganden rörande vissa reduceringar är det ingen tvekan om att denna process börjat med en rivstart.¹⁷

Fortfarande var emellertid stora delar av jordbruksmarken i adelns hand. Det gamla frälset kunde kronan inte dra in och i allmänhet inte heller de kronogårdar som staten sålt till sina fordringsägare med full äganderätt. På så sätt var till exempel socknarna Rolfs-
torp, Grimeton, Skällinge, Nösslinge och Spannarpraktiskt taget helt i släkten Wolfrads ägo, socknarna Hunnestad och Gödestad tillhörde Adrian Tripps arvingar och Dagsås delades mellan familjerna Orrhane och Leijoncrants. Därmed blockerades fortfarande en mängd gammalt kronogods som inte var möjligt att använda för det statliga indelningsverket.

Reduktionen innebar ändå en radikal förändring av adelns ställning. Man förlorade de skatteinkomster och dagsverken som åtnjutits från det »nya frälset». I augusti 1680 utfärdade dessutom Kungl. Maj:t ett »Placat» som förbjöd alla frälseinnehavare, såväl »grefwar som adelsfougdar», att kräva in de resterande skatter som allmogen inte förmått betala under krigsåren. Man inskränkte också rätten till säterier. Endast den huvudgård där adelsfamiljen bodde och som var ståndsmässigt bebyggd fick i fortsättningen ha säterirättighet.¹⁸

Den som disponerade kyrkans inkomster hade skyldighet att underhålla sockenkyrkan. Under krigen på 1650- och 1670-talen blev svensk egendom särskilt utsatt för danska plundringar, vilket också drabbade de »svenska adelskyrkorna». Den djupt religiöse Karl XI bekymrade sig över det förfall som kyrkorna i Halland hade utsatts för under kriget och riktade skarp kritik mot de adelsmän som haft patronatsrätt. Somliga kyrkor behövde omedelbart repareras. Om inget gjordes skulle de »slätt i grunden

nederfalla och ruineras». Därför drogs alla patronatsrätter in 1681 och kyrkorna ställdes under landskamrerns förvaltning. Det passade också väl in i kungens försvenskningsspolitik att på detta sätt göra pastoraten regala och därmed få kontroll över prästtillsättningen.¹⁹

Men kungen nöjde sig inte med detta utan krävde dessutom att innehavarna skulle redovisa de inkomster man haft under donations-tiden och hur dessa använts. Detta kom som en chock för patronatsinnehavarna som hänvisade till att donationsbrevet givit dem rätt att fritt disponera kyrkans inkomster utan krav på redovisning.

Systrarna Helena och Catharina Silfverstierna på Stjernarp respektive Skedala kom i en häftig dispyt med landshövding Sven Rank. Helena hänvisade till att kyrkans räkenskaper ingått i godsets allmänna bokföring, där de alltför små kyrkoinkomsterna gått till »bly, kalk, steen, Timber, Jern och andra materialer samt folkets aflöning för uthom egne bönders dagsverken, arbete och kiörslor» vid reparationer av sockenkyrkan. Hur kunde »någon förnuftig» tro att kyrkans inkomster kunde ge »den ringaste profit» när alla utgifter betalats? frågade hon. Tvärtom hade egna medel tillskjutits under dessa hårda år.²⁰

Om systrarna fick betala skadestånd är osäkert, men de miste sin patronatsrätt. Där-
emot blev ägarna till Vallens säteri, som efter Magnus Durells död var hans änka och senare dottern Magna Birgitta, betalnings-skyldiga sedan de försummat sina två kyrkor. De hade tidvis tagit ut tionde av Våxtorps socken trots att det varken ingick i donationen eller reglerats i entreprenadavtal. Vallens säteri hade emellertid under kriget på 1670-talet plundrats av både snapphanar och danskar, vilket kan förklara varför kyrkorna försummats.

Befallningsmannen på Vallen meddelade

Skottorp där det hölls kungligt bröllop 1680. (Foto: förf.)

att säteriet 1680 saknade byggnader och att tiondet från hans bönder därför levererades direkt till garnisonen i Halmstad. Under kriget 1676–79 hade Våxtorps socken överhuvudtaget inte levererat något tionde, varken till kronan eller kyrkan. Ägarna till Vallen rättade emellertid till försummelsen och 1691 fick Våxtorps kyrka ett nybyggt torn. Det var skälet till att säteriets ägare tills vidare återfick sin jus patronatus.

Släkten Lilliehöök på Hjuleberg fick patronatsrätt till Abilds kyrka. (Foto: förf.)

Ytterligare två undantag gjordes. Bengt Lilliehöök hade påbörjat och hans änka Anna Ekeblad fullföljt en förlängning av Abilds kyrka åren 1664–67. De hade också kompletterat kyrkan med familjens gravkor. 1687 uppförde deras son och efterföljare på Hjuleberg, Johan Lilliehöök, en klockstapel i trä. Tack vare dessa uppoffringar fick familjen Lilliehöök behålla sin patronatsrätt över Abilds kyrka. Det fick också släkten Wolfradt i Grimeton och Rolfstorp. Herman Wolfradt hade byggt en helt ny kyrka i Grimeton sedan den gamla brunnit ner 1671. Patronatsrätterna knutna till säterierna Vallen, Hjuleberg, och Torstorp var således de enda som överlevde Karl XI:s reduktion.²¹

Slutsatser

Hallands övergång till svensk administration ändrade karaktären på adelns inflytande i landskapet, men hotade varken gruppens ekonomiska eller sociala maktställning. Den gamla danska högättade rådsadeln ersattes

av en huvudsakligen lågadlig svensk tjänstemannaadel. Det var emellertid inte övergången till Sverige som medförde ett trendbrott för adelsinflytandet i Halland utan – liksom i resten av Sverige – Karl XI:s reduktion. Med tanke på att adelns storhetstid i Danmark fick ett abrupt slut med Fredrik III:s maktrevolution 1660, kan man påstå att adelns inflytande i Halland rent av förlängdes med tjugo år genom övergången till Sverige.

Men inte ens Karl XI:s reduktion rubbade säteriägarnas feodala rätt till dagsverken från sina arrendebönder. Detta »hoveri» levde kvar i Halland och Skåne långt efter det att motsvarande rättigheter försvunnit i det gamla Sverige. 1772–76 gjorde de utsockne frälsebönderna i främst Halmstads och Tönnersjö härader ett försök att bli av med godsägarnas veckodagsfrihet. Den bestod då fortfarande av en oreglerad och därmed obegränsad rätt för säteriägaren att ta ut dagsverken av alla sina frälsebönder, såväl »insocknes» som »utsocknes». Deras krav tillbakavisades och fick i vissa fall allvarliga

följder för de inblandade bönderna. Den förmodligen sista veckodagsfriheten fanns kvar på Vallen fram till 1856. Först då avskaffades den efter ett avtal mellan godsägaren och hans arrendatorer.²² Hoveriet skulle ligga som en tung kvardröjande börda över den halländska landsbygden långt efter Karl XI:s reduktion.

Noter

¹ Artikeln bygger på de forskningsresultat som presenterats av författaren i Larsson 2004.

² Rosén 1959, s. 37 ff; Avtalet 1648 finns i *Guvernementet Halland. Kopiebok*, s. 57 ff; Remgård 2000 ser avtalet som ett viktigt stöd för tesen att de halländska bönderna gynnades av en övergång till Sverige. Larsson, s. 51 ff, ifrågasätter avtalets betydelse på lång sikt och anser det också vara en kompensation för de danska skatteförmåner som de halländska bönderna haft fram till 1645.

³ Rosén 1959, s. 7 ff; Jeppsson 2005, s. 259 ff; Jeppsson 2006, s. 198 ff.

⁴ *Jordebok för Halland 1647*; Begreppet län var en kvarleva från danska tiden. 1646 gjordes Halland till ett län där Laholms, Halmstads och Varbergs län samt ett utbrutet Fjäre härad gjordes till fögderier med vardera en befallningsman, underställd länschefen i Halmstad.

Säteriet Vallen, Våxtorps socken. Nuvarande huvudbyggnaden tillkom efter en brand 1801. (Foto: förf.)

- ⁵ Rosén 1959, s. 5.
⁶ Ibid, s. 58.
⁷ Ibid. S. 48 ff; *Säterigranskningen i Halland 1685*; Aulin 1993; Faurås hdr prot 19.2.1692.
⁸ Samtliga donations-, pant- och försäljningsbrev införda i *Guvernementet Halland. Kopiebook*.
⁹ Falkman 1848, s. 310; Jordeböcker.
¹⁰ T ex Årstads hdr prot 2.8.1681; Ejwertz 1927; Rosén 1959, s. 9 f, 59.
¹¹ *Skånska reduktions- och indelningskommissionen 1687–89*; Thulin Urkunder 1901, s. 304 ff; Thulin Utredning 1901, s. 125 ff, 205 ff; Rosén 1959, s. 9 ff; Weibull 1952, s. 10 ff.
¹² Rosén 1959, t ex s. 58 ff; Remgård 2000, s. 14 ff; Larsson 2004, s. 72 f.
¹³ Illustreras t ex av »Sedan 1648 pålagde och ännu 1726 stående Crono Räkter» i Topographica Halland, vol 626, återgiven i Larsson 2004, s. 349.
¹⁴ Landshövud till Kungl Maj:t 25.8.1658.
¹⁵ Larsson, s. 174 f.
¹⁶ Ibid, s. 79; 233.
¹⁷ Båtsmansindelningsen fullföljdes, men båtsmän tillsattes inte. I stället indelades Halland norr om Ätran i rusthåll för Änkedrottningens livregemente till häst. I södra Halland ersattes rekryteringen med en avgift även i fortsättningen. Larsson 2004, s. 244 ff.
¹⁸ *Båtsmanshushållningskommittén 18.8.1681*; Jordeböcker; Höks hdr prot. 30.11.1681.
¹⁹ Hallands landskontor GX ad:3.
²⁰ Korrespondensen finns i Hallands landskontor D IIIb:2 och 3.
²¹ Se not 11.
²² Smedberg 1972; Johansson 2001, s. 73 ff.

Källor

Guvernementet Halland. Kopiebook, E IX:1 (Lunds Landsarkiv/LLA)

Hallands landskontor:

Handlingar rörande förvaltning av kyrkans tillbörligheter och inkomster, GX ad:3 (LLA)

Skrivelser från generalguvernören i Malmö, D III b:2+3 (LLA)

Häradsrätterna:

Faurås häradsrätts protokoll (Göta hovrätts arkiv/GHA)

Höks häradsrätts protokoll (GHA)

Årstads häradsrätts protokoll (GHA)

Kommissioner och kommittéer:

Båtsmanshushållskommissionen i Halland 1681 (Riksarkivet/RA)

Skånska reduktions- och indelningskommissionen 1687–89, F II:2. (RA)

Landshövdingens i Halland skrivelser till Kungl. Maj:t (RA)

Länsräkenskaper, Hallands län. Jordeböcker flera årgångar. (RA)

Säterigranskningen 1685. (RA)

Topographica Halland, vol 626 (RA).

Litteratur

Aulin, Åsa, Frölinge slott. Historia samt byggnadstekniskt åtgärdsprogram för borgen. Chalmers tekniska högskola. Publikation 1993:1.

Ejwertz, Axel, *Sjöboholm och Oxhult: Två sätesgårdar i svunnen tid*. Arkivblock. Laholm 1927.

Falkman, Ludvig B., *Upplysningar om Kronans, Kyrkornas och Presterskapets inkomster af andeligt gods uti Skåne, Halland och Blekinge från äldre tid till år 1660*. Första och andra delen. Lund 1848.

Jeppsson, Gert, *En omstridd befolkning*. (Kampen om Skåne, red. Göran Rystad, Lund 2005).

Jeppsson, Gert, 1600-talets privilegierade ladugårdssystem – en innovation. (Gods och bönder från högmiddelålder till nutid, red. Mats Olsson, Sten Skansjö, Kerstin Sundberg, Lund 2006).

Johansson, Per Göran, *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1850*. Malmö 2001.

Larsson, Sven, *När hallänningarna blev svenskar. Ett dramatiskt nationalitetsbyte 1645–1720*. Halmstad 2004.

Remgård, Arne, *Vad betydde Brömsebrofreden för den halländska bondebefolkningen?* (Ale, Lund 2000:3)

Rosén, Jerker, *Hallands försvenskning 1645–1683*. (Hallands historia, II. Från freden i Brömsebro till våra dagar. Halmstad 1959).

Smedberg, Staffan, *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–76*. Uppsala 1972.

Thulin, Gabriel, *Samling af urkunder rörande patronatsrätterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm 1901.

Thulin, Gabriel, *Utredning rörande patronatsrätterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm 1901.

Weibull, Jörgen, *Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet*. Lund 1952.

Massavrättningen vid Kristianopel 1677 och något om problemen med övergångstidens historieskrivning

Av Jens Lerbom

Fil. dr Högskolan i Halmstad

Den här artikeln är en granskning av en påstådd massavrättning av snapphanar i samband med att Kristianopel återerövrades av svenska trupper i februari 1677. Genom nya arkivstudier i både danska och svenska arkiv visas att det aldrig genomfördes någon massavrättning och att sentida uppgifter om den bygger på en felaktig propaganda-uppgift. Utifrån exemplet påvisas också ett generellt problem med historieskrivningen kring övergångsprocessen efter 1658, nämligen, att den till stora delar fortfarande består av ett okritiskt återberättande av äldre litteratur.

I februari 1677 ryckte svenska trupper under ledning av riksrådet Johan Gyllenstierna in i Blekinge. Styrkta av segern vid slaget i Lund året före ville Karl XI återta vad som under sommaren och hösten förlorats till Danmark. Gränsfästningen Kristianopel kapitulerade den 22 februari efter en kort belägring. Stadens kommandant Bernhard von Lutzow och hans garnison utlovades enligt tidens sed fritt avtåg. I Kristianopel fanns det dock flera hundra civila som inte omfattades av kapitulationsvillkoren. De betraktades som svenska undersåtar och att de hade samverkat med fienden var i den svenska överhetens ögon liktydigt med förräderi, de var »snapphanar».

Så gott som samtliga böcker och artiklar som berört händelsen är i stort sett eniga om att minst sjuttio av dessa olyckliga, kanske dubbelt så många, utan nåd avrättades utanför staden. I den här artikeln kommer jag att visa att det inte ägde rum någon massavrättning i eller kring Kristianopel i samband med stadens kapitulation. Med exemplet vill jag också sätta fingret på ett mer generellt pro-

blem med historieskrivningen kring övergångsprocessen under decennierna närmast efter 1658, nämligen att den till stora delar består av ett mer eller mindre okritiskt återberättande av valda delar ur äldre, och ibland hopplöst föråldrad, litteratur.¹

Kristianopel-massakern i historieskrivningen

Histeskrivningen om det skånska kriget sattes igång redan i samtiden och massakern vid Kristianopel ingick från början i denna berättelse. Det första historiska verket utkom i Nürnberg redan 1679 i form av »*Historie Des Nordischen Krieses*». Här berättas bland annat att i Kristianopel: »70 Giunger Baurn als Schnaphanen so darinnen mit angetroffen worden sollen alle gehänget und gerädet worden seyn.»² Samma uppgift finns också i Kågerödprästen *Sthen Jacobsens* samtida »Krönika om det stora Nordiska kriget», vilken berättar att det i Kristianopel »vare 70 Blegindssfarer och Gynger, huilche bleffue udtagne fra de andre och strax paa

tiimen ophengdte». ³ Som synes är Jacobsens notis uppbyggd på samma sätt som i »Des Nordischen Krieges» men med skillnaden att Jacobsen säger att avrättningarna verkligen ägt rum.

Frågan är varifrån uppgiften hämtats? Den samtida danska tidningspressen i form av veckotidningen »Ordinarie Posttidningar» samt månadstidningarna »Extraordinaries Maanedlige Relationer» och »Den danske Mercurius», redogör visserligen ingående för Kristianopels fall och uppehåller sig i synnerhet vid att svenskarna brutit ackordsuppgörelsen och att besättningen förts som fångar till Sverige. Detta menade Mercurius utgivare och författare Anders Bording krävde en »smuk» hämnd. Någon massavrättning rapporterar de däremot ingenting om. Det gör inte heller den tyskspråkiga pamflett om Kristianopels kapitulation och svenskarnas avtalsbrott som trycktes i april 1677. Den talar dock i allmänna ordalag om att svenskarna behandlade skåningar och blekingar tyranniskt. ⁴

Förmodligen har Sthen Jacobsen och författarna till »Des Nordischen Krieges» haft tillgång till en nu (möjligen?) förlorad tryckt förlaga. Det är väl känt att Jacobsen blandade egna upplevelser med tryckta källor. Hans skildring av Kristianopels fall är ett typiskt exempel på det sistnämnda. Jacobsen anger exempelvis fel datum för kapitulationen och hävdar att Karlshamn föll före Kristianopel vilket inte var fallet. När det gäller »Des Nordischen Krieges» så anses den uteslutande vara sammanställd av i synnerhet svenskfientliga pamfletter och tidningar. ⁵

Lika tyst om avrättningarna är det på svensk sida. De tryckta källorna består av en tacksägelseskraft över återerövringen av Kristianopel och Karlshamn samt några notiser i tidningen »Den Swenske Mercurius» under vårvintern 1677. I tacksägelseskraften talas bland annat om att överheten i och med

erövringen nu kunde skydda befolkningen i området mot snapphanar och annat trolöst folk. Några massavrättningar av dylikt folk omnämns dock inte. ⁶ Den 27 februari 1677 rapporterade Mercurius att garnisonen fått fritt avtåg men det sägs ingenting om vare sig några snapphanar eller avrättningar. Ett par veckor senare, den 14 mars, rapporterade dock tidningen att det i staden fanns ett-hundrafyrtio tillfångatagna snapphanar som de svenska knektarna höll »hård vakt över» och som inom kort skulle få sitt »välförtjänta straff». En vecka senare hade man tydligen ändrat sig då Mercurius rapporterade att snapphanarna, sammanbundna två och två, skulle föras till Stockholm.

En invändning skulle naturligtvis kunna vara att svenskarna velat mörka massavrättningen. Det är dock ett anakronistiskt sätt att se på saken eftersom det strider mot dåtidens sätt att beskriva den egna krigföringen. Anna Maria Forssberg som studerat den svenska propagandan under bland annat skånska kriget visar att man gärna talade tyst om eller i det längsta förteg egna tillkortakommanden och gärna berättade om egna segrar och inte minst om fiendens förluster som i sin tur gärna överdrevs. ⁷ Svenska Mercurius sparade exempelvis inte på detaljerna när behandlingen av fångna snapphanar skildrades. ⁸ Hade sjuttio eller ännu fler snapphanar avrättats vid Kristianopel borde det »normala» enligt dåtidens sätt att sprida nyheter ha varit att man inte dragit sig för att basunera ut det och gärna överdrivit summan.

Oavsett vilka förlagor Jacobsen och »Des Nordischen Krieges» kan ha haft så är det dessa två verk som utgjort förlagor till den där på följande historieskrivningen. *Sven Lagerbring* hänvisar i »Rutger von Aschebergs lefverne» (1751) uttryckligen till »Des Nordischen Krieges» och skriver att »70 Giönge Bönder, af snaphanarne utan twifwel, som i fästningen woro, blefwo utederwade

til Stegel».⁹ Att de steglats vet också *Nils Henrik Sjöborg* att berätta i »Blekinges historia och beskrifning» (1792). Även om Sjöborg inte anger några källor så är det troligt att han har haft Lagerbrings text för ögonen.¹⁰ Sjöborg ligger i sin tur till grund för kristianopelprästen *Carl Ahlströms* opublicerade skildring från tidigt 1800-tal som dock är betydligt mer utbroderande än föregångarnas. Han menar nämligen att de sjuttio snapphanarna blev »spetsade levande eller steglade» och att de fick en »långsam död». Själva förättningen skulle enligt Ahlström ha ägt rum i närheten av Fågelmara gård belägen några kilometer söder om Kristianopel vid en plats »som ännu kallas Stegel lyckan».¹¹ Lantmätaren *Carl Sylvén*, som också återger uppgiften om spetsningar, påpekade dock på 1850-talet att den riktiga benämningen på platsen var »spetsarebacken».¹²

Under 1800-talet och kring sekelskiftet 1900 letade sig berättelsen om massavrättningen, via Lagerbring, Sjöborg och även Jacobsen, vars krönika trycktes 1897, in i flera historiska skildringar. Uppgiften finns bland annat med i *Gustaf Björklins* (1885) och *Niels P. Jensens* (1900) skildringar av skånska kriget.¹³ Bland den generationen historiker återfinns faktiskt bara en något mer skeptisk röst. Den rösten tillhör *August Hallenberg* som i »Kristianopel under svenskt välde» (1927) med hänvisning till Ahlström något försiktigt nämner att snapphanarna som påträffades i staden »lära ha blivit steglade».¹⁴ *Emil Wahlberg* uppvisar också en viss försiktighet när han i sin avhandling om Johan Gyllenstierna (1934) konstaterar, utifrån dennes korrespondens med Karl XI, att avrättningarna ännu inte hade ägt rum den 6 mars.¹⁵ *Knud Fabricius* (1952) nämner ingen exakt siffra men *Alf Åberg* (1951) är säker på att sjuttio avrättades medan *Göran Rystad* (2005) menar att det kan ha rört sig om »uppåt ett hundratal».¹⁶

Under andra halvan av 1900-talet och början av 2000-talet återgavs berättelsen även i flera populärvetenskapliga verk.¹⁷ Självklart finns den också med i diverse skånskpatriotiska skrifter och på hemsidor som ett av, enligt dessa, många och typiska blodiga exempel på övergrepp från svensk sida mot skåningar under kriget. I denna typ av litteratur återfinns också den högsta siffran på antalet avrättade. *Uno Röndahl* slår till exempel fast att antalet avrättade var så många som etthundrafyrtioen. Denne åberopar Fabricius som påstås ha:

angivit antalet dödade till '141 mand af garnisonen; de, der blev overbeviste om snaphaneri'.¹⁸

Här ser vi dock ett trist exempel på citatmanipulation för att göra ett redan blodigt exempel på onda svenskar ännu värre. Fabricius anger nämligen, och som sagt, ingen exakt siffra utan konstaterar mer oprecist att: »[Gyllenstierna] lod i henhold hertil udtage 141 mand af garnisonen; de der blev overbeviste om snaphaneri, henrettedes.»¹⁹

Berättelsen om massavrättningen har också gestaltats skönlitterärt. Den kanske mest målande och dramatiska bilden ger författaren *Sven Edvin Salje* i sin roman »Kustridaren» från 1960 där han bland annat skriver:

Några timmar senare drevs de olyckliga ut ur staden väl omringade av musköt- och plitustrustade soldater. Det bråskade med avrättningen, vintervädrer var opålitligt, kylan kunde när som helst sätta in och tjäla jorden till men för de bödlar som skulle gräva ner de sjuttio döda.²⁰

I samma litterära stil beskriver journalisten *Janne Charlesen*, efter att ingående ha redogjort för vad rådbräkning innebär, hur det krävdes fyra soldater att »hålla varje delinkvent tryckt mot den frusna och snöklädda marken», hur döden kom »som en befriare» och hur spetsade snapphanar hängde »uppträdde som maskar på de blodiga trästörarna».²¹

Vad hände vid Kristianopel – egentligen?

Uppgifterna i Svenska Mercurius om att 141 snapphanar satt fångna i Kristianopel och väntade på sitt välförtjänta straff bygger på Johan Gyllenstiernas korrespondens med Karl XI. I ett brev som är daterat den 26 februari 1677 berättar Gyllenstierna nämligen hur någon i samband med garnisonens utmarsch hade känt igen några av »öfwerst Posts förrymbde Dragouner». Kolonnen hade stoppats och fyrtiofem man hade skiljts ut från truppen. Dessa hade i sin tur angivit ytterligare nittiosex man vilket lett till att den danska truppen stoppats ytterligare en gång. Gyllenstierna ville nu veta vad han skulle göra med fångarna. Någon avrättning var tydligen inte aktuell eftersom Gyllenstierna undrade om Kungen ville »bruka dhem på flottan eller annorstädes under landtregementerne».²²

Gyllenstiernas uppgifter får stöd av Bernard von Lutzow själv som i ett brev till det danska krigskollegiet daterat i Eksjö den 18 maj 1677 och i sin relation inför den krigsrätt han ställdes inför i oktober samma år, redogjorde för hur soldaterna skiljts ut från hans trupp. Han nämner också att Gyllenstierna betecknat dessa som »snapphanar». Lutzow påstår dock inte, vilket Knud Fabricius felaktigt hävdar, att några av dem skulle ha avrättats.²³ Det går alltså att slå fast att de soldater som skilts ut från Lutzows garnison inte avrättades. De som hotades med avrättning måste alltså ha utgjorts av en helt annan grupp, frågan är vilken?

I det danska rigsarkivet återfinns en serie dokument bevarade som innehåller förhör med överlöpare, krigsfångar och flyktingar under det skånska kriget. Där finns också flera mycket intressanta vittnesmål med koppling till Kristianopels fall. Den fjärde mars 1677 förhördes femton flyktingar från

Blekinge som nyligen anlant till Köpenhamn. Två av vittnesmålen är synnerligen intressanta eftersom de torde vara själva urkällan till uppgiften om avrättningarna. Länsmanen Jon Svendsön från Sturkö och bonden Jon Persen från Torna socken (dagens Torhamn) berättade nämligen att det vid Kristianopels kapitulation funnits »72 snaphaner» inne i fästningen. Enligt Svendsön hade dessa blivit »hotade med stegling» (*truede med stejl*) medan Persen sade att svenskarna »ville stegla» (*wil steyle*) dem.²⁴

Den exakta siffran som nämns av Svendsön och Persen är onekligen intressant. Möjligen hänger den ihop med Johan Gyllenstiernas edkrävartag som var en del av återerövringen och pacificeringen av Blekinge och norra Skåne under första halvan av 1677. I Gyllenstiernas förhållningsorder till de i Karl XI:s ögon otrogna undersåtarna låg ett hot om att i avskräckande syfte avrätta var tionde man i de socknar som hjälpte snapphanarna.²⁵ Det finns, om än något motstridiga, uppgifter om att det förutom garnisonen skulle ha befunnit sig flera hundra civila inne i Kristianopel när staden föll.²⁶ En möjlig förklaring till siffran 72 skulle kunna vara att när Gyllenstierna konstaterade att det fanns civila som tagit sin tillflykt i staden så hotade han med att avrätta var tionde av dem om de inte avlade trohetsed till den svenska kronan.

Frågan är om hotet också verkställdes? Ytterligare vittnesmål pekar på att så inte blev fallet. Några dagar senare, den tionde mars, förhördes nämligen två flyktingar som till skillnad mot Svendsön och Persen hade varit inne i själva staden när den kapitulerade. Rådmannen Jacob Har och skolmästaren Mickel Ravn som lämnat Kristianopel på skeppet Lejonet fyra dagar tidigare berättade ingående om belägringen, kapitulationen och ackordet men nämner ingenting om några avrättningar i eller kring staden.²⁷ I slutet

av maj 1677 anlände ytterligare en grupp flyktingar från Blekinge till den danska huvudstaden. Bland dem fanns en viss Ingel Andersen som uppgav sig varit »med de andre bønder i Cristianopel der den ower-gich».

Andersens berättelse är relativt lång, ingående och intressant då den ger en mer fyllig bild av förspelet till kapitulationen. Han berättar till exempel om hur en hög svensk officer som var släkt med Lutzows hustru hade ätit middag med kommandanten på bron utanför stadens port och att de druckit tillsammans en halv dag »og war lustige».²⁸ Två dagar därefter hade fästningen kapitulerat och garnisonen hade marscherat bort med »flygande fanor». Själv hade han tagit tjänst som betjänt åt en svensk officer men så småningom lyckats rymma. Ingel hade en hel del att berätta om livet i Kristianopel före och efter kapitulationen men några avrättningar nämner han i likhet med rådmannen och skolmästaren ingenting om.²⁹

Flera av varandra, åtminstone delvis, oberoende vittnesmål avgivna av personer som varit i närheten av eller som i tre fall, inne i själva fästningen när den kapitulerade, pekar alltså sammantaget på att det inte ägde rum några avrättningar överhuvudtaget vid Kristianopel. Den tolkningen får ytterligare stöd av en svensk källa som kastar ett makabert för att inte säga brutalt ljus över det skånska krigets råa verklighet i samband med inte bara Kristianopels utan hela Blekinges återerövring. Det rör sig om den svenska arméhödeln mäster Hennings räkenskaper från år 1677. Eller för att citera dokumentets exakta rubrik:

Extract öfwer Scharprättaren M: Hanningz uthgifne quittansier på dhe penningar som han bekommet för snaphanarne han hafwer justificerat och steglat i Blekinge pro Anno 1677.³⁰

Enligt förteckningen avrättade Henning sammanlagt 27 personer under detta år. Vid

Kristianopel utförde han sammanlagt tre avrättningar. Någon gång i februari, den exakta dagen är inte angiven, steglade han »snapphanen Per Esping». Någon gång mellan den 31 maj och 28 juni, datumet är inte utsatt, erhöll Henning 46 daler i ersättning »för sju fångar som avhögs vid Kristianopel och en därav blev steglad». Den 28 juni, slutligen, steglades enligt förteckningen två snapphanar, »Långe Håkon och Carl Profoss». Det går alltså, om man får tro de svenska militäräkenskaperna, att belägga en avrättning vid Kristianopel i februari 1677.

Avslutning

I en nyligen utgiven bok om friskyttarna under det skånska kriget påpekar författarna Bo Knarrström och Stefan Larsson att den på senare tid allt fylligare historieskrivningen om det så kallade »snapphane-kriget» i praktiken inte motsvaras av en ökad forskning i ämnet. Snapphanelitteraturen består fortfarande av ett begränsat antal berättelser och framförallt återberättelser från äldre litteratur som sällan eller aldrig sätts in i något större sammanhang eller ifrågasätts.³¹

Berättelsen om »massavrättningen» vid Kristianopel är ett tydligt exempel på detta. Jag har visat hur en (idag förlorad?) propagandauppgift baserad på hörsägen från personer som inte varit åsyna vittnen till händelseförloppet i Kristianopel och som faktiskt inte ens påstår att en avrättning verkligen ägt rum över sekler transformerats till en alltmer utbroderad och blodig berättelse om en av många fasansfulla episoder under skånska kriget. Sådana fanns det onekligen gott om i övrigt vilket inte minst Mäster Hennings makabra räkenskaper vittnar om.

Problemet med denna litterära »recycling» är dessvärre inte specifikt för snapphane-temat, det gäller historieskrivningen om de skånska landskapens övergång till Sverige

överhuvudtaget, vilket jag kommer att återkomma till i ett annat sammanhang. Det mesta av denna »forskning» i andras forskning handlar, med några få undantag, naturligtvis *inte* om att författarna plagierat eller med avsikt fört vidare felaktigheter. De flesta har i god tro litat på sina föregångare men det har likväl fått till följd att missuppfattningar och även direkta felaktigheter över tid transformerats till historisk sanning och blivit en del i en förenklad och föråldrad bild av övergången. I denna har ont ställts mot gott, hjältar mot skurkar och inte sällan har man kryddat med lika anakronistiska som indignerade moraliska domar över dåtidens människor utifrån nutida föreställningar om rätt och fel.

Så, vad gör vi åt problemet? Lösningen är faktisk enkel. Det handlar, som professor Nils Erik Villstrand nyligen konstaterat, om att gå tillbaka till arkiven, även till dem som till synes redan tröskats igenom. »Ingen har sett allt» skriver Villstrand och jag instämmer till fullo i detta påstående med konsterandet att även »stora» namn som exempelvis Knud Fabricius till och med ibland tycks ha sett fel.³² Förhoppningsvis kan det intresse som minnesåret 1658 väckt för den så kallade övergångsprocessens historia bli startpunkten på verklig ny forskning på båda sidor av Öresund, en forskning som vågar ifrågasätta gamla »sanningar» och istället för att tugga om ett föråldrat svart-vitt perspektiv lyfta fram nya perspektiv där historiens komplexa nyanser får större utrymme. Det är den svensk-skånsk-danska historien väl värd.

Noter

¹ Jag vill särskilt tacka universitetsbibliotekarie Bengt Nilsson, Linköping och Kjell Öhman, Hasslö för att ha delat med sig av sina ingående kunskaper om litteratur och källor med koppling till Skånska kriget i allmänhet och Kristianopol i synnerhet. De båda har viktig del i tillkomsten av den här artikeln.

² *Historie Des Nordischen Krieges, Anderer teil*. Nürnberg (1679), s. 10.

³ S. Jacobsen, *Den nordiske krigs krønike*, Kjöbenhavn. 1897, s. 91.

⁴ *Chronologiske Indold om Hvis Merckeligt som i disse Krigs Tider fra Ao. 1673 indtil Ao. 1681 er passeret*, samlingsvolym i det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, P. Ries (utg.), *Anders Bording. Den Danske Mercurius*, Köbenhavn 1984, s. 530, *Kurtzer Bericht. Wie von den Schweden die mit delnen auff Helsingburg, Christianopol und Carlshaven gewesenenen Königl. Dänischen Commandanten getroffene Accords-Puncten wieder allen Kriegsgebrauch violinet und gebrochen worden*. (...) Köpenhamn 1677.

⁵ A. Stade, 'Skånska krigets militära historia. En historiografisk översikt', *Kampen om Skåne*. Red. Finn Askgaard og Arne Stade, 1983, s. 12, 14. C. G. Warmholtz, *Bibliotheca historica Sæo-Gothica* (...) vol. 9, s. 218.

⁶ A. M. Forsberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm 2005, s. 239. Jag vill tacka Anna Maria för att med kort varsel ha sänt över en kopia av tacksägelseskraften till mig.

⁷ Forsberg a. a., 2005.

⁸ Flera exempel på det ur den samtida pressen är citerade i V. Edvardsson, *Snapphanekriget 1675–1679 III. Dokument från en orolig tid*, Tyringe 1977, s. 191–197.

⁹ S. Lagerbring, *Kongl. rådets, general gouverneurens och fält-marskalkens, gref Rutger von Aschebergs lefwerner, efter trovärdiga och tillförlitliga handlingar, uppsatt och utgifvit af Swen Bring* (...), Lund, 1751, s. 176.

¹⁰ N. H. Sjöborg, *Utkast til Blekinges historia och beskrifning*, Lund 1792–93, s. 74–75.

¹¹ *Ahlströms anteckningar. Kristianopels historia och beskrifning*, Kungliga biblioteket, Stockholm, s. 19–20.

¹² C. Sylvé, *Beskrifning öfver Christianopels socken uti Blekinge län och Östra härad, förf. åren 1854 och 1855*, Carlskrona, 1857.

¹³ G. Björlin, *Kriget mot Danmark 1675 1679*, Stockholm 1885, s. 178, N. P. Jensen, *Den Skaanske krig*, Köpenhamn 1901, s. 231.

¹⁴ A. Hallenberg, *Kristianopol såsom stad under svenskt valde*, Kristianopol 1927, s. 73.

¹⁵ E. Wahlberg, *Studier rörande Johan Gyllenstiernas verksamhet under krigsåren 1675 1679*, Lund 1934, s. 164 not 1.

¹⁶ K. Fabricius, *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. III*, 1952, s. 92, A. Åberg, *Snapphanarna*, Stockholm 1951, s. 143, G. Rystad, »Snapphanarna och det lilla kriget», i *Kampen om Skåne*, Malmö 2005, s. 290.

¹⁷ I. Lönnbom, *Från Danmarks vedbod till Sveriges trädgård*, Carlskrona 2000, s. 94, K. A. Blom & J. Moen, *Snapphaneboken*, Trelleborg 1987, s. 193, C. G.

Isacson, *Skånska kriget 1675–1679*, Lund 2000, s. 62–63, K. Hazelius, *De kallades snapphanar. Friskyttar, rövare & bondeuppbåd*, Kristianstad 2006, s. 158, B. Knarrström & S. Larsson, *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Lund 2008, s. 140.

¹⁸ U. Rön Dahl, *Skåneland ur det fördolda*, Karlshamn 1996, s. 222.

¹⁹ Fabricius a. a., s. 92.

²⁰ S. E. Salje, *Kustridaren*, Båstad 1960, s. 401.

²¹ J. Charlesen & C. Petermann, *Bleklinge genom tre sekler*, Stockholm 1982, s. 29–31.

²² Johan Gyllenstierna till Karl XI 16770226. Brevet har transkriberats och dechiffrerats av Kjell Öhman som generöst låtit mig få ta del av hans avskrift av brevet. De »snapphanar» som omtalas av Gyllenstierna och den samtida svenska tidningspressen var identiska med överste Wilhelm Mauritz von Posts förrymda dragoner. Skåne-Bohus dragonregemente hade värvats i Bohuslän 1661 och delvis placerats i Skåne och Blekinge. Se H. E. Uddgren, *Kungl. Bohusläns regemente 1661–1911*, Stockholm 1911, s. 7–9. Det är inte klarlagt exakt var och när de hade deserterat. Förmodligen hade det skett någon gång under hösten 1676.

²³ Krigskollegiet, Indkomne breve, 1677 H-L, Bernard von Lutzow 16770518 Eksjö samt relationen i Krigskollegiet, Uanbringelige registrerede sager 1660–1678. Vol. 81. »Acta ang. Lutzows og Christianopels accord» opag. Rigsarkivet, Köpenhamn. Ytterligare ett vittnesmål från en av soldaterna ger en liknande skildring. Se Krigskollegiet, Forhør og udsagn med fanger og overløbere 1677–1678, opag. Landskrona 16770613. Fabricius bygger sina uppgifter på Gyllenstiernas brev och Lutzows relation i Fabricius III, s. 92 och not 5.

²⁴ Krigskollegiet, Forhør og udsagn med fanger og overløbere 1675–1677, opag. Köpenhamn 16770304, Rigsarkivet, Köpenhamn.

²⁵ G. Rystad, *Johan Gyllenstierna*, Stockholm 1957, s. 79–80.

²⁶ Wahlberg a. a., s. 160–161.

²⁷ Krigskollegiet, Forhør og udsagn med fanger og overløbere 1675–1677, Köpenhamn 16770310, Rigsarkivet, Köpenhamn.

²⁸ Händelsen hänger förmodligen ihop med uppgiften om att svenskarna skänkt en hjort till »Fru Lutzows divertissement eller til en god steg» se Wahlberg a. a., s. 161.

²⁹ Krigskollegiet, Forhør og udsagn med fanger og overløbere: 1675–1677, opag. 16770531. Rigsarkivet, Köpenhamn.

³⁰ *Militeräkenskaper 1677 vol. 8 fol. 2539*, Krigsarkivet, Stockholm.

³¹ Knarrström & Larsson a. a., s. 16.

³² N. E. Villstrand, *Gamla och nya krig. Gammal och ny militärhistoria*, *Historisk Tidsskrift* 2008:3, s. 304.

Referenser

Otryckta

Krigsarkivet, Stockholm

Militeräkenskaper 1677 vol. 8

Kungliga biblioteket Stockholm

Ahströms anteckningar. Kristianopels historia och beskrifning.

Riksarkivet, Stockholm

Johan Gyllenstierna till Karl XI 16770226

Rigsarkivet, Köpenhamn

Krigskollegiets arkiv

Indkomne breve

Uanbringelige registrerede sager 1660–1678. Vol. 81.

Forhør og udsagn med fanger og overløbere 1675–1677

Forhør og udsagn med fanger og overløbere 1677–1678

Tryckta

Björlin, G. *Kriget mot Danmark 1675–1679*, Stockholm 1885

Blom, K. A. & Moen, J. *Snapphaneboken*, Trelleborg 1987

Charlesen, J. & Petermann, C. *Bleklinge genom tre sekler*, Stockholm 1982

Chronologiske Indold om Hvis Merckeligt som i disse Krigs Tider fra Ao. 1673 indtil Ao. 1681 er passeret, samlingsvolym i det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn

Historie Des Nordischen Krieges, Anderer teil, Nürnberg (1679)

Edvardsson, V. *Snapphanekriget 1675–1679 III. Dokument från en orolig tid*, Tytinge 1977

Fabricius, K. *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige*, III, 1952

Forssberg, A. M. *Att hålla folket på gott humör. Informations-spridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm 2005

Hallenberg, A. *Kristianopol såsom stad under svenskt välde*, Kristianopol 1927

Hazelius, K. *De kallades snapphanar. Friskyttar, rövare & bondeuppbåd*, Kristianstad 2006

Isacson, C. G. *Skånska kriget 1675–1679*, Lund 2000

Jacobsen, S. *Den nordiske krigs krønike*, Kjöbenhavn, 1897

Jensen, N. P. *Den Skaanske krig*, Köpenhamn 1901

Knarrström, B. & Larsson, S. *Hans Majestäts friskyttar av Danmark*, Lund 2008

Kurtzer Bericht, Wie von den Schweden die mit dehnen auff Helsingburg. Christianopol und Carlshaven gewesen Königl. Dänischen Commandanten getroffene Accords-Puncten wieder allen Kriegsgebrauch

- violiret und gebrochen worden. (...) Köpenhamn 1677.
- Lagerbring, S. *Kongl. rådets, general gouverneurens och fält-marskalkens, gref Rutger von Aschebergs lefwerne, efter irowärdiga och tilförlåteliga handlingar, upsatt och utgfwit af Swen Bring* (...), Lund, 1751
- Lönnbom, I. *Från Danmarks vedbod till Sveriges trädgård*, Karlskrona 2000
- Ries, P. (utg.), *Anders Bording. Den Danske Mercurius*, København 1984
- Rystad, G. *Johan Gyllenstierna*, Stockholm 1957
- Rystad, G. 'Snapphanarna och det lilla kriget' i *Kampen om Skåne*, Malmö 2005
- Röndahl, U. *Skåneland ur det fördolda*, Karlshamn 1996
- Salje, S. E. *Kustridaren*, Båstad 1960
- Sjöborg, N. H. *Utkast til Blekinges historia och beskrifning*, Lund 1792–93
- Stade, A. 'Skånska krigets militära historia. En historiografisk översikt', *Kampen om Skåne*/redaktion – Finn Askgaard og Arne Stade, 1983
- Sylvén, C. *Beskrifning öfver Christianopels socken uti Blekinge län och Östra härad, förf. åren 1854 och 1855*, Karlskrona 1857
- Uddgren, H. E. *Kungl. Bohusläns regemente 1661–1911*, Stockholm 1911
- Wahlberg, E. *Studier rörande Johan Gyllenstiernas verksamhet under krigsåren 1675–1679*, Lund 1934
- Warmholtz, C. G. *Bibliotheca historica Sueo-Gothica* (...) vol. 9
- Villstrand, N. E., 'Gamla och nya krig. Gammal och ny militärhistoria', *Historisk Tidskrift* 2008:3
- Åberg, A. *Snapphanarna*, Stockholm 1951

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och be-skrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2008, 200 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Professor Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., 1:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., 1:e arkivarie Bengt Danielson, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil. dr Kerstin Arcadius, Malmö, docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Kajsia Bjurklint Rosenblad, Lund, docent Peter Carelli, Lund, docent Tomas Germundsson, Lund, 1:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, fil. dr Bodil Persson, Lund, länsantikvarie Thomas Romborg, Malmö, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, 1:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

HARALD GUSTAFSSON

Skånes statsbyte 1658

Vad har det att säga om Sverige och Europa

I

SVEN LARSSON

Adeln i Halland efter Brömsebrofreden

6

JENS LERBOM

Massavrättningen i Kristianopel 1677

och något om problemen med övergångstidens historieskrivning

27

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.